

บทที่ ๒

การก่อกำเนิดและการพัฒนาของเมืองครั้งใหม่ ตั้งแต่ พ.ศ.๒๓๗๑-๒๔๓๖

ภายหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์ (พ.ศ.๒๓๖๙-๒๓๗๑) เป็นต้นมา มีเมืองเกิดขึ้นในพื้นที่ แอ่งสกลนครจำนวนมาก เมืองเหล่านั้นเป็นทั้งเมืองเก่าสมัยล้านช้างที่ก่อตัวได้อีกครั้งและเป็นเมือง ตั้งขึ้นใหม่ซึ่งพัฒนามาจากชุมชนหมู่บ้านที่ผู้คนจากเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐาน ในบทนี้จะได้กล่าวถึง ภูมิหลังของเมืองสมัยก่อนหน้า พ.ศ.๒๓๗๑ โดยเฉพาะสมัยอาณาจักร ล้านช้าง เหตุปัจจัยของการก่อตัวของเมืองครั้งใหม่ภายหลัง พ.ศ.๒๓๗๑ และพัฒนาการของเมือง ภายในพื้นที่แอ่งสกลนครตามลำดับของการเปลี่ยนแปลงจนถึง พ.ศ.๒๔๓๖

ปรากฏการณ์ของเมืองในแอ่งสกลนคร ก่อน พ.ศ.๒๓๗๑

มหาวิทยาลัยศิลปากร สาขาเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา

ร่องรอยของชุมชนที่พบในบริเวณนี้ แสดงให้เห็นว่ามีการพัฒนาจากสังคมหมู่บ้านใน สมัยก่อนประวัติศาสตร์(วัฒนธรรมบ้านเชียง)จนเติบโตเป็นชุมชนเมืองในสมัยต่อมา ตั้งแต่เมืองใน ยุคเริ่มแรกที่ร่วมสมัยกับวัฒนธรรมแบบทวารวดีจนถึงเมืองในสมัยอาณาจักรล้านช้าง^๑ ชุมชน เมืองในยุคเริ่มแรกเป็นการตั้งถิ่นฐานตามแหล่งทรัพยากรใกล้แหล่งน้ำซึ่งมีความเหมาะสมแก่การ เกษตรกรรมและการคมนาคม มีการจัดการเรื่องน้ำ มีคูน้ำคันดิน อาทิ ร่องรอยของเมืองในสมัย วัฒนธรรมแบบทวารวดีที่พบบริเวณอำเภอศรีเชียงใหม่ จังหวัดหนองคายและเมืองเวียงจันทน์ซึ่ง เป็นเมืองที่มีอาณาเขตครอบคลุมทั้งสองฝั่งแม่น้ำโขง ร่องรอยของเมืองที่อำเภอธาตุพนม รอบ บริเวณหนองหารสกลนคร^๒ และแหล่งโบราณคดีที่อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาทบนเทือกเขาภูพาน เป็นต้น

^๑ ชลิต ชัยครวชิต, “สถานภาพการศึกษาประวัติศาสตร์และโบราณคดีอีสานในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา,” ใน *วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น* ๑๖, ๑ (พฤษภาคม-ตุลาคม ๒๕๔๑) : ๘๓-๙๐; ชลิต ชัยครวชิต, “โบราณคดีอีสาน ความรู้ใหม่ในทศวรรษที่ผ่านมา,” ใน *ดารารัตน์ เมตตา ริگانนท์, บรรณาธิการ, ห้องถิ่นลุ่มน้ำโขง สัมภาษณ์คนชื่อชอบ* (ขอนแก่น : ภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๔๗), ๕๙-๗๗, ๖๒-๖๙.

^๒ สุรัตน์ วรราชวัฒน์, *ประวัติศาสตร์สกลนคร* (สกลนคร : วิทาลัยครูสกลนคร, ๒๕๓๗), ๗๗-๗๙.

เมืองสมัยเริ่มแรกในยุคต้นประวัติศาสตร์นี้ได้รับกระแสวัฒนธรรมของเมืองแบบทวาราวดี^๓ ซึ่งมีศูนย์กลางอยู่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเผยแพร่เข้ามาทำให้ชุมชนในท้องถิ่นพัฒนาขึ้นเป็นสังคมเมือง เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งทางกายภาพและแนวคิดความเชื่อ มีการรับเอาแนวความคิดความเชื่อแบบสังคมเมืองตามสายวัฒนธรรมอินเดียทั้งพุทธเถรวาทและมหายานเข้ามาปรับใช้จนเกิดการพัฒนาโครงสร้างทางสังคมและการเมืองการปกครองที่ซับซ้อนขึ้น^๔ อย่างไรก็ตาม เมืองในสมัยวัฒนธรรมแบบทวาราวดีในแอ่งสกลนครมีลักษณะรูปแบบที่เป็นท้องถิ่นโดยการรับและปรับใช้ให้เหมาะสมกับสภาพของพื้นที่ ในระยะเวลาใกล้เคียงกันระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ เมืองในแอ่งสกลนครได้รับกระแสวัฒนธรรมของเมืองแบบเจนละ(บก) ซึ่งเป็นอารยธรรมอินเดียเช่นเดียวกันและมีศูนย์กลางอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง วัฒนธรรมเจนละมีแนวความเชื่อแบบฮินดูและพุทธมหายาน^๕

เมืองในแอ่งสกลนครแม้จะได้รับกระแสวัฒนธรรมซึ่งมีศูนย์กลางที่โดดเด่น แต่แอ่งสกลนครเป็นพื้นที่ห่างไกลศูนย์กลาง มีสภาพเป็นกลุ่มเมืองหรือแคว้นอยู่ระหว่างรัฐหรืออาณาจักรใหญ่ ร่องรอยของเมืองในสมัยนี้พบว่าเป็นผังเมืองที่มีรูปร่างไม่แน่นอน เป็นวงกลม วงรี หรือไม่มีรูปทรง มีคูน้ำคันดินแสดงขอบเขตของตัวเมืองพบร่องรอยของที่อยู่อาศัยของผู้คนพบทั้งในกำแพงและที่ห่างไกลออกไปภายนอกคูเมืองที่เป็นพื้นที่เกษตรกรรม เป็นรูปแบบของเมืองแบบทวาราวดี นอกจากนี้ตามแหล่งโบราณคดีบนเทือกเขาภูพานยังพบการปักเสมาหินตั้งซึ่งดัดแปลงต่อเนื่องจากวัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ มีร่องรอยของวัฒนธรรมแบบทวาราวดีและเจนละผสมกันหรือดัดแปลงซ้อนทับกัน^๖

สมัยต่อมาเมื่อเมืองพระนครเจริญรุ่งเรืองได้แพร่ขยายอิทธิพลเข้ามาถึงบริเวณแอ่งสกลนครด้วย เมืองต่างๆ ในบริเวณนี้ได้ปรับตัวรับกระแสวัฒนธรรมเมืองดังกล่าว พบร่องรอยของเมืองสำคัญสมัยนี้อยู่ที่เมืองหนองหารหลวง (จังหวัดสกลนคร) และเมืองหนองหารน้อย (จังหวัด

^๓ ธิดา สาระยา, รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๓๗), ๗๘-๑๐๓.

^๔ ธัญญา สังขพันธานนท์ และคณะ, รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์เรื่อง การศึกษาสถานที่สำคัญในท้องถิ่นลุ่มน้ำชีโดยกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน (กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๗), ๔๗-๕๐.

^๕ ธิดา สาระยา, อาณาจักรเจนละ : ประวัติศาสตร์อีสานโบราณ, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๖), ๑๗-๓๑, ๓๕-๓๗.

^๖ อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, บรรณาธิการ, รอยอดีตสกลนคร (ขอนแก่น : สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ ๗ ขอนแก่น, ๒๕๔๐), ๙๖.

อุดรธานี)^๙ ซึ่งถือว่าเป็นเมืองที่มีบทบาทในการเผยแพร่อิทธิพลวัฒนธรรมเขมรโบราณในพื้นที่นี้ต่อไปจนถึงบริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงที่เมืองเวียงจันทน์และเมืองทรายฟองด้วย เมืองหนองหารหลวงและหนองหานน้อยเป็นเมืองใหญ่แต่ก็อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางที่เมืองพระนครอยู่มาก รูปแบบของศิลปกรรมที่ปรากฏตามแหล่งโบราณสถานของเมืองดังกล่าวจึงพบว่ามีการดัดแปลงให้เป็นท้องถิ่นซึ่งมีความแตกต่างไปจากรูปแบบที่ศูนย์กลางเมืองพระนคร และส่วนใหญ่จะเป็นศิลปะในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ หรือช่วงหลังประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ แล้ว พบว่ามีซากโบราณสถานบางส่วนที่ยังสร้างค้างไว้ไม่เสร็จด้วย ทั้งนี้อาจเป็นเพราะอำนาจจากศูนย์กลางที่เมืองพระนครเสื่อมลงเสียก่อน^๙

นับตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์เป็นต้นมาจนถึงสมัยวัฒนธรรมเขมรโบราณยุคเมืองพระนคร การตั้งถิ่นฐานของผู้คนในแอ่งสกลนครได้พัฒนาจากชุมชนหมู่บ้านเจริญเติบโตเรื่อยมาตามลำดับจนกลายเป็นเมืองที่มีความสำคัญในระดับภูมิภาค^๙ จากการรับเอาอารยธรรมจากภายนอกทั้งทวารวดี เจนละ และเมืองพระนครเข้ามาปรับใช้ให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมและระบบนิเวศน์ของท้องถิ่น เช่น ปรับใช้ภูเขาและแหล่งน้ำ ได้แก่ ภูพานและหนองหาร ประกอบเป็นภูมิฐานฐานของเมือง การสร้างสรรค์รูปแบบทางวัฒนธรรมเป็นของท้องถิ่นได้เพราะเป็นเขตที่อยู่ห่างไกลและค่อนข้างมีอิสระจากศูนย์กลางอำนาจของรัฐต่างๆ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ปรับรับ และแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมอยู่เสมอจนกลายเป็นลักษณะเด่นของชุมชนเมืองบริเวณนี้

ก่อนที่ชาวลาวจากทางเหนือซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองหลวงพระบางจะเคลื่อนย้ายเข้ามา ปรากฏว่ามีชุมชนเมืองอยู่แล้วในพื้นที่แอ่งสกลนครและบริเวณริมฝั่งแม่น้ำโขงใกล้เคียงตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙^{๑๐} อาทิ เมืองซ้าย (ด่านซ้าย) เมืองเวียงคำ (ไผ่หนาม) เมืองปากห้วยหลวง (โพนแพงหรือโพนพิสัย ในเขตหนองคาย) เมืองทรายฟอง เมืองพระน้ำสูง (บริเวณปากแม่น้ำชันทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง) เมืองหนองหานน้อย (อุดรธานี) เมืองหนองหานหลวง (สกลนคร) และเมือง

^๙ ธาดา สุทธิธรรม, การใช้ที่ดินและผังเมืองสายวัฒนธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ขอนแก่น : คณานันทวิทยา, ๒๕๔๔), ๑๓๗-๑๔๖.

^๙ อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, บรรณารักษ์, รอยอดีตสกลนคร, ๙๗.

^๙ ธาดา สุทธิธรรม, การใช้ที่ดินและผังเมืองสายวัฒนธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, ๑๑๕.

^{๑๐} มหาสิลา วีระวงส์, ประวัติศาสตร์ลาว. สมหมาย เปรมจิตต์, แปล (เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๕), ๓๑-๓๕.

แก่นท้าว เป็นต้น^{๑๑} เมืองเหล่านี้อยู่ในระยะเวลาหลังจากที่วัฒนธรรมแบบเขมรโบราณเสื่อมอำนาจลง แสดงว่าเมืองที่ปรากฏนั้นเป็นชุมชนของท้องถิ่นที่สามารถดำรงอยู่ต่อเนื่องมาได้แม้ว่าอาจจะมีการย้ายเมืองจากโรคระบาดหรือภัยธรรมชาติ เช่น น้ำท่วมหรือดินถล่มก็ตาม แต่ผู้คนก็สามารถรวมตัวกันก่อตั้งเมืองขึ้นมาได้อีก ตามตำนานของล้านช้างกล่าวว่าก่อนที่ชาวลาวจะเข้ามาตั้งถิ่นฐาน พื้นที่บริเวณนี้เดิมเป็นเขตเมืองของพระยาขอมซึ่งมีสายสัมพันธ์กับเมืองศูนย์กลางที่อินทปัฐนคร แต่ต่อมามีเหตุเภทภัยเมืองถล่มหรือฝนแล้ง ๗ ปี ๗ เดือน ผู้คนจึงพากันอพยพกลับไปยังกรุงอินทปัฐนครแล้วปล่อยให้เมืองร้างไป เมื่อชาวลาวได้ขยายตัวจากเมืองหลวงพระบางลงมาติดต่อกับเมืองทางตอนใต้แถบเมืองเวียงจันทน์ ปรากฏว่าบริเวณนี้มีชุมชนเป็นบ้านเมืองแล้วโดยเฉพาะที่เมืองเวียงจันทน์มีความเจริญรุ่งเรืองทางการค้าถึงกับมีเรือขึ้นไปค้าขายยังเมืองชวาหรือเซียงทองหรือหลวงพระบางได้ และตำนานได้สะท้อนไว้ว่าเป็นคนกลุ่มอื่นไม่ใช่ชาวลาวหรือชาวล้านช้าง เช่น ตำนานบุรีจันอ้วยช่วยและบันจันทพาดิษฐ์ เป็นต้น^{๑๒}

เมื่อชาวลาวล้านช้างสามารถขยายอิทธิพลลงมาได้ถึงบริเวณเมืองเวียงจันทน์ ตำนานของลาวได้ระบุว่าพื้นที่แอ่งสกลนครแถบนครพนม-สกลนครและใกล้เคียงเป็นดินแดนของพระยาศรีโคตรบองหรือโคตรบูร มีเมืองสำคัญอยู่ที่เมืองมรุกขนคร^{๑๓} เช่นเดียวกันตำนานได้ให้ข้อมูลว่าเป็นคนกลุ่มอื่นไม่ใช่ชาวลาวล้านช้าง ชาวเมืองหรือชาวแคว้นศรีโคตรบูรคงประกอบไปด้วยคนหลายกลุ่ม ทั้งกลุ่มตระกูลภาษามอญ-เขมรและลัวะ-ละว้าที่ชาวลาวเรียกว่า “ซา” และกลุ่มจาม-เวียดนามทางตอนใต้ซึ่งเรียกว่า “แขก” ตามลักษณะวัฒนธรรม^{๑๔} อย่างไรก็ตาม แสดงให้เห็นว่าพื้นที่แอ่งสกลนครมีกลุ่มเมืองและมีวัฒนธรรมที่ผ่านการผสมผสานสังคมนกลายเป็นลักษณะของท้องถิ่น การเคลื่อนย้ายเข้ามาของชาวล้านช้างและวัฒนธรรมลาวเป็นการเข้ามาผสมผสานกับวัฒนธรรมของพื้นถิ่นดั้งเดิม ตำนานอุรังคธาตุหรือพื้นพระธาตุพนมสะท้อนได้เป็นอย่างดีถึงการเข้ามาของชาวลาวซึ่งมีวัฒนธรรมพุทธเถรวาทและต้องพบปะกับชาวพื้นเมืองดั้งเดิมที่มีรูปแบบ

^{๑๑} มหาคำ จำปาแก้วมณี และคณะ, ประวัติศาสตร์ลาว แปลโดย สุวิทย์ ธีรศาสตร์, (ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๓๙), ๑๐-๒๗.

^{๑๒} ดูรายละเอียดได้ใน นิติ แสงรัตน์, รายงานการค้นคว้าเรื่องเมืองโบราณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เล่ม ๒ : ตำนานและนิทานพื้นบ้านของอีสาน (ขอนแก่น : โครงการโบราณคดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, ๒๕๒๓) ; จารุวรรณ ธรรมวัตร, แลลอดพงศาวดารลาว (มหาสารคาม : สถาบันวิจัยศิลปะและวัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๓๐), ๒.

^{๑๓} มานิต วัลลิโกดม, “โคตรบูร,” ใน เอกสารหมายเลข ๔ ประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์อีสาน, ๑๖-๑๘ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๒๑, ณ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม.

^{๑๔} ความชัดเจนของเรื่องนี้ยังต้องการศึกษาค้นคว้าต่อไป

ทางวัฒนธรรมแบบอื่น ดังจะเห็นได้จาก ความเชื่อเรื่องนาค ยักษ์ ฤๅษีและผี ตำนานยังระบุถึงการต้อนรับพระพุทธเจ้าที่เสด็จมายังดินแดนนี้ของเจ้าพระยาเมืองต่างๆ ด้วย ในที่สุดต้องยอมรับให้มีการประดิษฐานและสถาปนาพระธาตุไว้ได้ที่ภูเก้าหรือดอยกัปปนคีรี ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของการครอบงำทางวัฒนธรรมของชาวลาวต่อเมืองในบริเวณนี้ได้สำเร็จในที่สุด^๕

ช่วงเวลาหลังจากนั้นมากแล้วได้ว่า เมืองในแอ่งสกลนครเป็นเขตของชาวลาวล้านช้าง วัฒนธรรมลาวในแอ่งสกลนครเห็นได้จากหลักฐานทางโบราณสถานและโบราณวัตถุที่พบได้ในพื้นที่ซึ่งมีรูปแบบทางศิลปะแบบล้านช้างอย่างชัดเจน ได้แก่ พระพุทธรูป พระธาตุ เจดีย์ สิม (โบสถ์)^๖ และศิลาจารึกสมัยไท-ลาวซึ่งพบอย่างหนาแน่นในบริเวณนี้^๗ โดยเฉพาะศิลาจารึกเป็นหลักฐานที่ให้ข้อมูลอย่างละเอียดถึงความเป็นเมืองในอาณาจักรล้านช้างของชุมชนแอ่งสกลนคร

ศิลาจารึกสมัยไท-ลาวที่พบในบริเวณแอ่งสกลนคร ปรากฏศักราชตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ระบุ พ.ศ. ๑๘๙๓^๘ พบที่พระธาตุร้างบ้านแร่ อำเภอพังโคน จังหวัดสกลนคร แต่พบจำนวนมากช่วงระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๑-๒๒ นับแต่รัชสมัยพระเจ้าโพธิสาลราช พระเจ้าไชยเชษฐาธิราชและรัชสมัยพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราช ตามลำดับ หลังจากเวลานี้แล้วพบจำนวนลดน้อยลง^๙ ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างเมืองในแอ่งสกลนครกับศูนย์กลางของอาณาจักรล้านช้าง จารึกเหล่านี้ระบุถึงการขยายอำนาจทางการเมืองการปกครองและวัฒนธรรมเข้ามาในพื้นที่และบริเวณใกล้เคียง มีประกาศกัณฑ์นาอุทิศผู้คนให้เป็นข้าโอกาสหรือเลกวัดและอุทิศที่ดินให้เป็นนาจ้งหัน เพื่อส่งผลผลิตให้แก่วัดหรือศาสนสถาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อได้ย้ายเมืองหลวงลงมาที่เวียงจันทน์ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๑๐๓ เป็นต้นมา พบว่าผู้ปกครองอาณาจักรล้านช้างได้ให้ความสำคัญแก่พื้นที่แอ่งสกลนครมากขึ้น เห็นได้จากในรัชสมัยพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชทรงบูรณะพระธาตุพนมสร้างพระเจ้าองค์ตื้อ (จังหวัดหนองคาย) และสร้างพระธาตุศรีสองรัก อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย

^๕ ดูรายละเอียดได้ใน ตำนานอุรังคธาตุ (พื้นพระธาตุพนม), (กรุงเทพฯ : เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๓๙).

^๖ สงวน รอดบุญ, พุทธศิลป์ลาว (พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๖), ๑๔๗-๑๖๖, ๑๗๗, ๑๘๓-๑๘๙.

^๗ ธวัช ปุณโณทก, ศิลาจารึกอีสานสมัยไทย-ลาว (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๐), ๕๐-๕๗.

^๘ ยังต้องรอดอยการศึกษาเพื่อยืนยันความถูกต้อง เพราะศักราชที่ระบุเก่ามาก ก่อนสมัยพระเจ้าฟ้ารุ่ง (พ.ศ. ๑๘๙๖-๑๙๑๖) เนื้อหาเป็นการอุทิศที่ดินให้แก่วัด, ดูรายการจารึกในแอ่งสกลนครได้ที่ภาคผนวก

^๙ ธวัช ปุณโณทก, ศิลาจารึกอีสานสมัยไทย-ลาว, ๘๘, ๑๓๙.

เป็นต้น^{๒๐} ในรัชสมัยนี้พุทธศาสนานิกายเถรวาทหรือลังกาวงศ์รุ่งเรืองมาก และได้เผยแพร่เข้ามามีอิทธิพลในพื้นที่แอ่งสกลนครด้วย ศาสนสถานต่างๆ บริเวณนี้ได้รับการปรับให้เป็นแบบพุทธเถรวาท มีการดัดแปลงและก่อสร้างสถาปัตยกรรมแบบลาวครอบของเดิมหรือประยุกต์ใช้โดยไม่ได้ดัดแปลงรูปลักษณะภายนอกเลย ดังกรณีของ พระธาตุภูเพ็กและพระธาตุนารายณ์เจงเวง^{๒๑}

เมื่อสังเกตจากลักษณะภายนอกของพระธาตุเหล่านี้จะเห็นว่าเป็นปราสาทแบบวัฒนธรรมเขมรโบราณทั้งรูปทรง ภาพจำหลัก หน้าบันและทับหลังล้วนเป็นเรื่องราวเทพปกรณัมในศาสนาฮินดู^{๒๒} เพียงแต่มีผู้นำเอาพระพุทธรูปเข้าไปประดิษฐานไว้ภายในและมีตำนานประกอบพร้อมกับการจัดงานนมัสการประจำปี^{๒๓} การเรียกปราสาทขอมว่า”พระธาตุ”ทั้งที่รูปร่างภายนอกยังคงเป็นศิลปะปะเนืองในศาสนาฮินดูหรือพุทธมหายาน ทำให้เห็นถึงการผสมผสานทางวัฒนธรรมและสิ่งที่สร้างความกลมกลืนทางวัฒนธรรมดังกล่าว ได้แก่ ตำนานอุรังคธาตุหรือพื้นพระธาตุพนม

ช่วงเวลาระหว่าง พ.ศ.๑๘๙๖-๒๓๗๑ เป็นช่วงเวลาที่ชุมชนเมืองในแอ่งสกลนครมีความสัมพันธ์และเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านช้าง โดยตอนเริ่มแรกมีศูนย์กลางทางการเมืองการปกครองและวัฒนธรรมอยู่ที่เมืองขวา เมืองเชียงทองหรือหลวงพระบาง ต่อมาได้ย้ายมาที่เมืองเวียงจันทน์และขยายลงไปถึงจำปาศักดิ์ ดังนั้นตั้งแต่ พ.ศ.๒๑๐๓ เป็นต้นมาเมืองในแอ่งสกลนครจึงมีความผูกพันอยู่กับศูนย์กลางทางการเมืองการปกครองและวัฒนธรรมที่เมืองเวียงจันทน์^{๒๔} มีหลายเมืองได้เลื่อนสถานะขึ้นเป็นเมืองชั้นในและเมืองลูกหลวงของอาณาจักรล้านช้าง อาทิ เมืองเวียงคุก เมืองพรานพร้าว เมืองปะโค เมืองด่านซ้าย เมืองเชียงใหม่หนองหาน เมืองโพนพิสัยและเมืองนครพนม^{๒๕} จนกระทั่งศูนย์กลางของอาณาจักรล้านช้างแห่งนี้ถูกทำลายลงเมื่อ พ.ศ.๒๓๗๑ ระยะเวลาประมาณ ๕ ศตวรรษเมืองต่างๆ ในแอ่งสกลนครมีความเจริญรุ่งเรืองและความเสื่อม

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, ๑๒๔-๑๒๘.

^{๒๑} สุรัตน์ วรวงค์รัตน์, ประวัติศาสตร์สกลนคร (สกลนคร : ภาควิชาประวัติศาสตร์ วิทยาลัยครูสกลนคร, ๒๕๓๗), ๘๒-๘๓.

^{๒๒} อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, บรรณารักษ์, รอยอดีตสกลนคร, ๑๐๘-๑๒๐, ๑๓๓-๑๔๐.

^{๒๓} งานนมัสการพระธาตุเชิงชุม พระธาตุพนม และพระธาตุนารายณ์เจงเวง คือ วันเพ็ญ เดือน ยี่, วันเพ็ญ เดือน ๓ และวันเพ็ญ เดือน ๔ ตามลำดับ

^{๒๔} คุรายละเอียดใน ทองพูล ศรีจักร, อุบัติบรมจักรลาว (พระนคร : โรงพิมพ์สยามวิทยากร, ๒๔๗๙); ทองสีบ สุภะมาร์ค, พงศาวดารลาว (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๒๘).

^{๒๕} สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคนอื่นๆ, คู่มือแผนที่ประวัติศาสตร์อีสาน (ขอนแก่น : CIDA และสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๓๑), ๒๗-๓๓.

ถอยตามพัฒนาการของอาณาจักรล้านช้าง วัฒนธรรมแบบลาวล้านช้างจึงเป็นรากฐานของเมืองบริเวณนี้ในสมัยต่อมาจนถึงปัจจุบัน

ชุมชนในแอ่งสกลนครสามารถพัฒนาเป็นเมืองได้โดยการปรับรับกับกระแสอารยธรรมที่แพร่เข้ามาจากภายนอกตามเส้นทางคมนาคมต่างๆ ถึงแม้เมืองในยุคแรกๆ จะเป็นชุมชนเมืองขยายต่อมที่กระจายอยู่ตามท้องที่แหล่งต่างๆ แต่ในสมัยต่อมาเมืองในแอ่งสกลนครมีความโดดเด่นและพัฒนาขึ้นเป็นเมืองสำคัญในระดับภูมิภาค อาทิ เมืองหนองหานหลวง ซึ่งเป็นเมืองอยู่ในช่วงเวลาระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘^{๒๖} และเมืองในสมัยล้านช้างอย่าง เมืองเวียงคุก เมืองนครพนม ซึ่งเป็นเมืองอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๒-๒๓^{๒๗} เป็นต้น

ภายหลังเหตุการณ์สงครามระหว่างสยามกับล้านช้างเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๑-๒๓๒๒ ชุมชนเมืองในแอ่งสกลนครได้เริ่มเปลี่ยนแปลงจากผลกระทบของสงคราม โดยมีความสัมพันธ์กับสยามในสถานะกลุ่มเมืองในเขตประเทศราชเวียงจันทน์ ทำให้อำนาจทางการเมืองการปกครองและเศรษฐกิจของสยามสามารถเข้ามาแทรกแซงและมีอิทธิพลต่อเมืองในบริเวณนี้ต่อเนื่องมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์^{๒๘} กองทัพสยามได้เข้ามากวาดต้อนประชาชนออกไปไว้ในหัวเมืองชั้นในรอบกรุงเทพฯ และพยายามเข้ามาควบคุมผู้คนและผลประโยชน์จากทรัพยากรด้วยการสักร้างตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๖๗^{๒๙} จนเกิดความขัดแย้งเป็นสงครามเจ้าอนุวงศ์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๘-๒๓๗๑ ผลของสงครามนี้ทำให้เมืองเวียงจันทน์ถูกเผาทำลายและชุมชนเมืองในแอ่งสกลนครเกิดการเปลี่ยนแปลงที่จะส่งผลกระทบต่อสถานการณ์และพัฒนาการของเมืองในเวลาต่อมา

ความพ่ายแพ้ต่อกองทัพสยามที่ทำให้เมืองเวียงจันทน์ต้องสิ้นสุทธสถานภาพและบทบาทของเมืองประเทศราชและถูกเผาทำลายเมื่อปลายเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๓๗๑ นั้น^{๓๐} ส่งผล

^{๒๖} ธาดา สุทธิธรรม, การใช้ที่ดินและผังเมืองสายวัฒนธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ขอนแก่น : คลังนานาวิทยา, ๒๕๕๔), ๑๓๗-๑๔๖.

^{๒๗} โยชียูกิ มาซุฮารุ, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของราชอาณาจักรลาวล้านช้าง สมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๑๔-๑๗ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๕๖), ๘๙-๙๐.

^{๒๘} ฉลอง สุนทรวาณิชย์, “สัมพันธภาพไทย-ลาว เจิงประวัติศาสตร์ก่อนคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐,” : ๑๔๒-๑๕๐.

^{๒๙} หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม เคนจร), “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๓ ภาค ๔ (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๖), ๒๓๑.

^{๓๐} ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ฯ (ข้า บุนนาค) กล่าว ว่า กองทัพสยามยกขึ้นไปเผาเวียงจันทน์ (ครั้งที่ ๒) ราวเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๓๗๑. ดู เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระ

ให้กลุ่มเมืองที่เคยอยู่ในเขตอิทธิพลของเมืองเวียงจันทน์ขาดผู้นำหรือเมืองศูนย์กลางและเกิดความ
ระส่ำระสายไปทั่ว มีตัวอย่างของค้ำกลอนลำพื้นที่ร้องกันอยู่ทั่วไปในพื้นที่แอ่งสกลนครและหัวเมือง
ลาวในเขตเวียงจันทน์เมื่อราชสำนักเวียงจันทน์ล่มสลายว่า...

(บ่าว)... แม่น้ำโขงยังบ่อ้นเป็นบวกควายนอน
ยังดินเป็นดงดอนบ่อนขวยจรรย์ไม้
หนองโสนบ่ทันเศรำ หัวเมืองเฮายังมีเจ้าครองนั่ง
ราชวังบ่เป็นป่าหญ้าบ่อง บ่วางน้องให้แก่ไผ...

(สาว)... เวียงจันทน์อ้าง หลวงพระบางก็แปนเปล้า
วัดญาคูร์ก็เศรำ จัวน้อยก็แลนหนี...

(บ่าว)... เวียงจันทน์อ้างสาวเอี้ยอย่าฟาวว่า
มันลิโศบาคดหล่าหมากแดงข้างหน่วยปลาย
เวียงจันทน์เศรำเป็นโพนชี้หมาจอก
บัดว่าบางกอกอ้างสิเป็นหม่องกระต่ายนอน
เวียงจันทน์อ้างเป็นโพนชี้หมาจอก

บัดว่าบางกอกอ้างยังสิย้ายกว่าเวียงเจ้าเอี้ย...

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ผลของสงครามที่กระทบต่อกลุ่มเมืองในแอ่งสกลนครและได้ทำลายโครงสร้างพื้นฐาน
สำคัญของเมืองให้เปลี่ยนแปลงไป คือ การอพยพเคลื่อนย้ายผู้คนจำนวนมากซึ่งเป็นประชากรของ
เมืองบริเวณนี้เข้าไปสมทบไว้ยังหัวเมืองชั้นในรอบกรุงเทพฯ และหัวเมืองที่ภักดีมีความดีความชอบ
ในการสงครามเจ้าอนุวงศ์ เช่น เมืองยโสธร เป็นต้น^{๓๑} ทำให้เมืองต่างๆ ในแอ่งสกลนครมีประชากร
เบาบางลง ในขณะที่เดียวกันทางราชสำนักสยามได้สนับสนุนให้บรรดากรมการท้าวเพี้ยที่ภักดีไป
ปกครองเมืองสำคัญ เช่น เมืองหนองคาย เมืองโพนพิสัย เมืองนครพนมและเมืองสกลนคร โดยมี

ราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๖ (กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรม
ศิลปากร, ๒๕๓๘), ๓๔-๓๕.

^{๓๑} ค้ำกลอนลำพื้นที่เล่าสืบต่อกันมาเป็นมุขปาฐะ แต่ละสำนวนมีความแตกต่างกัน

^{๓๒} มยุรี และเผยแพร่ เหง้าสิ่วพันธ์, “เจ้าอนุ : เรื่องเก่าปัญหาใหม่,” ศิลปวัฒนธรรม ๙, ๑๑ (กันยายน
๒๕๓๑) : ๕๘-๗๔. เมืองยโสธรเคยเป็นที่พักทัพของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาฯ ที่รวบรวมผู้คนจากการกวาดต้อน
และที่เก็บรวบรวมเอกสารจากหอหลวงเวียงจันทน์ซึ่งต้องใช้เวลากว่า ๒๐ เชือกในการขนย้ายมา

นโยบายให้ไปกวาดต้อนผู้คนจากหัวเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงปากตะวันออกที่ติดต่อกับเขตแดน เวียดนามเข้ามาเพิ่มไว้เป็นประชากรในเมืองเหล่านี้^{๓๓}

เหตุการณ์ดังกล่าว ทำให้พื้นที่แอ่งสกลนครมีการเปลี่ยนแปลงของประชากรอย่างรวดเร็ว ผู้คนเหล่านั้นเป็นชนกลุ่มใหม่ที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ ทำให้เมืองในบริเวณนี้ กลับมาฟื้นตัวได้อีกครั้งหนึ่ง ขณะเดียวกันก็เกิดมีชุมชนใหม่กระจายตัวในพื้นที่จำนวนมากและพัฒนาเป็นเมืองในเวลาต่อมา เมืองเก่าที่สามารถฟื้นตัวได้นั้นจะกลายสภาพเป็นเมืองศูนย์กลางของกลุ่มเมืองที่เกิดขึ้นใหม่ เช่น เมืองนครพนม เมืองสกลนคร อย่างไรก็ตามการฟื้นตัวของเมืองเก่า และการเกิดชุมชนใหม่แล้วพัฒนาขึ้นเป็นเมืองมีปัจจัยอย่างอื่นอีกหลายประการ นอกจากผลของเหตุการณ์สงครามและการเคลื่อนย้ายของประชากร ดังจะกล่าวในหัวข้อต่อไป

ปัจจัยที่ส่งผลต่อการก่อกำเนิดของเมืองขึ้นใหม่

เมืองในแอ่งสกลนครปรากฏความสำคัญทางประวัติศาสตร์ขึ้นมา ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๗๑ มีปัจจัยที่เป็นเหตุการณ์และสภาพการณ์ด้านต่างๆ ได้แก่ ลักษณะทางกายภาพ สภาพแวดล้อม แหล่งทรัพยากร พัฒนาการทางเทคโนโลยี พื้นฐานทางวัฒนธรรม การเปลี่ยนแปลงทางการเมือง การปกครอง ประชากร สังคมและเศรษฐกิจ ตลอดจนบริบททางประวัติศาสตร์และความสัมพันธ์กับภายนอก ปัจจัยต่างๆ เหล่านี้นำไปสู่การก่อตัวและพัฒนาของชุมชนเมืองต่อมา

ลักษณะทางกายภาพและระบบนิเวศน์

แอ่งสกลนครเป็นพื้นที่ทางตอนบนของที่ราบสูงโคราชหรือภาคอีสาน ที่ราบสูงโคราชสามารถแบ่งออกได้เป็น ๒ พื้นที่ คือ “แอ่งสกลนคร” ทางตอนบนและ “แอ่งโคราช” ทางตอนล่าง เพราะมีเทือกเขาภูพานคั่นกลางจึงทำให้เกิดเป็นแอ่งขนาดใหญ่ทั้งสองส่วนดังกล่าว^{๓๔} ลักษณะเช่นนี้ทำให้สามารถแยกศึกษาพัฒนาการของชุมชนในแต่ละพื้นที่ได้ ตามลักษณะภูมินิเวศน์ของแต่ละแอ่ง

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน ธวัช ปุณโณทก, “พื้นเวียง : วิเคราะห์ข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์,” ใน เอกสารสัมมนาทางวิชาการเรื่องประวัติศาสตร์อีสาน (วิทยาลัยครูมหาสารคาม. ๑๖-๑๘ พฤศจิกายน ๒๕๒๑).

^{๓๔} ประสิทธิ์ คุนุรัตน์, ภูมิศาสตร์กายภาพภาคอีสาน (ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๓๐), ๔๙, ๑๔๗.

ลักษณะทางกายภาพของแอ่งสกลนครเป็นที่ราบแอ่งกระทะหงาย (Syncline) ภูมิภาคประเทศส่วนใหญ่เป็นที่ราบ และที่ราบลุ่มริมฝั่งแม่น้ำ สลับกับเนินหรือ”มอ”ซึ่งเป็นลูกคลื่นลอนตื้นขนาดใหญ่ มีแหล่งน้ำขนาดใหญ่ คือ หนองหาร^{๓๕} จังหวัดสกลนคร และหนองหาน้อย อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี มีแม่น้ำสงครามและแม่น้ำโขง^{๓๖} เป็นแม่น้ำสำคัญ แอ่งสกลนครเป็นส่วนหนึ่งของลุ่มน้ำโขงตอนกลางแถบเวียงจันทน์ เพราะมีแม่น้ำโขงไหลผ่านทางด้านเหนือต่อเนื่องไปทางตะวันออกเฉียงใต้ พื้นที่ส่วนใหญ่มีลักษณะลาดเอียงลงสู่แม่น้ำโขง ลำน้ำสายต่างๆ ในบริเวณนี้เป็นสาขาของแม่น้ำโขง ส่วนด้านตะวันตกและทางใต้เป็นเขตเทือกเขาและพื้นที่สูงหรือมีสภาพเป็นเขตป่าเขา^{๓๗} สภาพภูมิประเทศของแอ่งสกลนครแบ่งตามเขตต่างๆ ได้ดังนี้

แหล่งน้ำสำคัญในแอ่งสกลนคร ได้แก่ หนองหาร (สกลนคร) และหนองหาร กุมภวาปี (อุดรธานี) ทั้งสองแห่งนี้จัดว่าเป็นทะเลสาบน้ำจืดที่มีขนาดกว้างใหญ่ลำดับต้นๆ ของประเทศไทย โดยมีพื้นที่มากถึง ๑๗๐ ตารางกิโลเมตร โดยเฉพาะหนองหารสกลนครเป็นแหล่งน้ำจืดธรรมชาติขนาดใหญ่ที่สุดของภาคอีสานมีน้ำขังตลอดปี เชื่อว่าเกิดจากการกัดเซาะการพังทลายของเกลือในชั้นใต้ดินเป็นบริเวณกว้างกลายเป็นแอ่งน้ำขนาดใหญ่ และเป็นแหล่งผลิตพันธุ์สัตว์น้ำที่สำคัญที่สุดของพื้นที่แอ่งสกลนคร^{๓๘} มีแหล่งต้นน้ำที่ไหลมาจากเทือกเขาภูพานประมาณ ๑๔ สาย โดยมีลำน้ำพุงเป็นแม่น้ำสายหลักที่ไหลลงสู่หนองหารที่บ้านดอนยาง ตำบลเหล่าปอแดง เขตอำเภอมืองสกลนคร ส่วนน้ำในหนองหารสกลนครก็จะระบายลงสู่แม่น้ำโขงโดยลำน้ำก่ำที่ตำบลน้ำก่ำ อำเภอกุมภวาปี

^{๓๕} วิทยานิพนธ์นี้หากเป็นชื่อเรียกแหล่งน้ำจะใช้ “หนองหาร” (ตามประกาศของจังหวัดสกลนคร) แต่หากเป็นชื่อของเมืองโบราณจะใช้ตามเอกสารที่ระบุนั้นๆ อาทิ เมืองเชียงไหมหนองหาน, เมืองหนองหานหลวง และเมืองหนองหานน้อย (กุมภวาปี) เป็นต้น หรือในเอกสารจากหอสมุดแห่งชาติ มีทั้งที่ใช้ “หนองหาน,” “หนองหาญ” หรือ “หนองละหาร” ส่วนชื่ออำเภอใช้ตามทำเนียบนาม คือ อำเภอหนองหาน

^{๓๖} อภิศักดิ์ โสมอินทร์, ภูมิศาสตร์อีสาน (กรุงเทพฯ : พรศักดิ์เอนด์แอสโซซิเอท, ๒๕๒๕), ๕.

^{๓๗} สุภาพ บุญไชย, “ภูมิประเทศภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย,” วารสารมหาวิทยาลัยมหาสารคาม ๒๐, ๑ (พฤษภาคม-ตุลาคม ๒๕๔๔) : ๙๐-๑๑๐.

^{๓๘} บริเวณหนองหารสกลนคร มีเกาะใหญ่น้อยราว ๓๓ เกาะ ภาษาท้องถิ่นเรียกว่า “ดอน” หนึ่งในจำนวนนั้นมีดอนที่สำคัญและใหญ่ที่สุด คือ ดอนสวรรค์ มีพื้นที่ราว ๒ ตารางกิโลเมตร ดอนสวรรค์อยู่ห่างจากฝั่งราว ๕ กิโลเมตร พื้นที่โดยทั่วไปบนดอนสวรรค์เป็นที่ราบ บางบริเวณเป็นป่าพุ่ม หรือ “ทาม” (Peat swamp forest) และป่าไผ่ บริเวณตรงกลางดอนเป็นเนินสูง สภาพโดยรวมแล้วเป็นป่าดิบชื้น (Evergreen forest) ดังนั้นจึงมีความหลากหลายทางนิเวศวิทยา และเนื่องจากผู้คนแถบนั้นเชื่อว่าดอนสวรรค์เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ เป็นผืนแผ่นดินที่หลงเหลือมาจากคราวที่เมืองหนองหานหลวงถล่ม ตามตำนานอุรังคธาตุและนิทานผาแดง-นางไอ่ สภาพชีวิตและระบบนิเวศบนดอนสวรรค์มีมาอย่างไรในอดีต ก็ยังคงสามารถรักษาไว้ได้อย่างค่อนข้างสมบูรณ์ จึงน่าจะเป็นสถานที่หรือแหล่งศึกษาค้นคว้าทางด้านชีวิตและนิเวศวิทยาได้อย่างดีอีกที่หนึ่ง

ธาตุพนม จังหวัดนครพนม^{๓๙} ส่วนหนองหารกุมภวาปีตั้งอยู่ในเขตอำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี เป็นแอ่งน้ำธรรมชาติขนาดใหญ่เช่นกันมีลักษณะเป็นแอ่งก้นกระทะรองรับน้ำที่ไหลลงมาจาก เทือกเขาภูพานตามลำห้วยสายต่างๆ ลำห้วยสำคัญได้แก่ ห้วยโพนาน น้ำในหนองหารกุมภวาปีจะ ระบายลงสู่ลำน้ำป่าวางทางทิศใต้แล้วไหลลงสู่ลำน้ำชีต่อไป

พื้นที่ลุ่มแม่น้ำสงคราม เป็นเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำที่กว้างใหญ่ภายในบริเวณแอ่งสกลนคร แม่น้ำสงครามมีความยาวถึง ๔๒๐ กิโลเมตรและกว้างประมาณ ๓๐ เมตร มีพื้นที่ลุ่มน้ำประมาณ ๒๐,๔๑๑ ตารางกิโลเมตร ระบายน้ำลงสู่แม่น้ำโขงที่ตำบลไชยบุรี อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครพนม แม่น้ำสงครามได้รับน้ำจากห้วยน้ำอูนและลำธารสายต่างๆ ที่ไหลมาจากเทือกเขาภูพานและที่ราบ มาบรรจบกับลำน้ำสงครามที่ปากอูน ต่อจากนั้นก็ไหลเป็นแม่น้ำสงครามสายหลักโดยไหลผ่าน พื้นที่ราบลุ่มหลายแห่งซึ่งมีสภาพป่าไม้หลากหลายชนิดใน ๔ จังหวัด คือ จังหวัดอุดรธานี จังหวัด สกลนคร จังหวัดหนองคาย และจังหวัดนครพนม^{๔๐} แม่น้ำสงครามจัดได้ว่าเป็นแม่น้ำไหลเฉื่อย เนื่องจากมีทางน้ำที่คดเคี้ยวผ่านระหว่างเนินเขาที่มีลักษณะต่ำและแบนราบซึ่งมีความสูงไม่เกิน ๒๐๐ เมตร^{๔๑} ลำห้วยและแม่น้ำสาขาในลุ่มน้ำสงครามส่วนมากจะมีความกว้างและความลึกไม่ มากนัก ในฤดูน้ำหลากได้รับน้ำปริมาณมากและไม่สามารถถ่ายเทปริมาณน้ำให้ไหลลงสู่แม่น้ำโขง^๔ ได้ทันพองที่ และบริเวณปากแม่น้ำสงครามที่ไหลลงแม่น้ำโขงนั้นเป็นที่ราบลุ่มจึงทำให้กระแส น้ำเอ่อล้นตลิ่งท่วมบริเวณสองฟากฝั่งแม่น้ำในเขตอำเภอสรีสงครามและบ้านไชยบุรีอยู่เสมอ^{๔๒}

^{๓๙} สุพัฒน์ ไพบูลย์, “วัฒนธรรมปลาแดกในลุ่มน้ำหนองหารสกลนคร,” ใน ศรีศักดิ์ วังลิโถม, บรรณาธิการ, วัฒนธรรมปลาแดก (สกลนคร : สกลนครการพิมพ์, ๒๕๔๑), ๑๑-๑๓.

^{๔๐} อภิศักดิ์ โสมอินทร์, ภูมิศาสตร์อีสาน, ๕; สุวิทย์ ธีรศาสตร์, ชอบ ดีสวนโคก และ สุรัตน์ วรรณรัตน์, การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มแม่น้ำสงครามตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๗๕ – ปัจจุบัน (รายงานการวิจัย สำนักงานคณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ, ๒๕๓๐), ๑๑.

^{๔๑} ประเทือง จินตสกุล, ภูมิศาสตร์กายภาพภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (กรุงเทพฯ : ศิลปบรรณ คาร, ๒๕๒๘), ๑๓๐-๑๓๑.

^{๔๒} ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำสงครามยังมีที่ราบ บึง หรือ ทาม (Flood plain) กระจัดกระจายอยู่ทั่วไป ด้วย ทาม ก็คือที่ราบน้ำท่วมถึงเป็นพื้นที่ลุ่มต่ำติดต่อกันกับลำน้ำอาจจะเรียกรวมพื้นที่บริเวณนั้นว่า ทาม และ จุดต่ำสุดของทามก็คือ บึง บางแห่งอาจมี กุด รวมอยู่ด้วย บึงนั้นจะติดกับร่องน้ำส่วนทามอาจไกลร่องน้ำออกไป มากกว่า ๑๐ กิโลเมตรก็ได้ น้ำจะไหลเข้าบึงในฤดูน้ำหลากและในฤดูแล้งน้ำก็จะซังเป็นหนองน้ำเป็นบึงเป็นแอ่ง น้ำอยู่ทั่วไป ดังนั้นพืชที่ขึ้นในบริเวณบึงจึงเป็นชนิดที่ทนต่อการแช่น้ำที่ซังเป็นเวลานานๆ อาทิ ต้นเบ็ญ ต้นฝ้ายน้ำ และต้นอินทนิลน้ำ เป็นต้น บริเวณปาทามนั้นใช้เป็นพื้นที่ทำนาไม่ได้ในฤดูฝนแต่ในฤดูแล้งสามารถทำนาแซง (นาปรัง) ได้ นอกจากนี้ยังมีพื้นที่บริเวณรอบๆ บึงหรือปาทามนี้อีกแต่ไม่ลุ่มต่ำเท่าและมีความกว้างมากกว่า

พื้นที่ที่แม่น้ำสงครามไหลผ่านจะได้รับประโยชน์แตกต่างกัน ตามลักษณะภูมิประเทศ ปริมาณน้ำฝนและคุณภาพของดิน เช่น บริเวณอำเภอสรีสงคราม และบ้านไชยบุรี อำเภอน้ำขุ่น พื้นที่สองฝั่งน้ำตั้งแต่อำเภออากาศอำนวยลงไปทางอำเภอนาหว้า อำเภอสรีสงคราม และอำเภอน้ำขุ่น จะถูกน้ำท่วมเป็นประจำเพราะปริมาณฝนที่ตกชุกกระแสน้ำจะท่วมเป็นบริเวณกว้างขวาง นับแสนไร่จนไม่อาจใช้เป็นที่ทำนาได้ ผู้คนจึงทำการประมงจับปลาไว้บริโภคเป็นอาหาร ทำเป็นปลาแห้งและมีการถนอมเก็บไว้บริโภคนานๆ ในรูปของ “ปลาแดก” เมื่อถึงฤดูจับปลาจะมีผู้คนจากหมู่บ้านอื่นที่ไกลเขตลุ่มน้ำออกไปเข้ามาตั้งหลักแหล่งอยู่ชั่วคราวเพื่อหาปลาและจะอพยพกลับเมื่อหมดฤดูจับปลาแล้ว

แอ่งสกลนครอยู่ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำโขงเนื่องจากลำน้ำสาขา ลำห้วย และแหล่งน้ำต่างๆ ในบริเวณนี้จะไหลลงสู่แม่น้ำโขงทั้งหมด สภาพภูมิประเทศโดยรวมลาดเอียงลงสู่ที่ราบลุ่มริมฝั่งแม่น้ำโขง ดังนั้นแม่น้ำโขงจึงเป็นแม่น้ำสายหลักของแอ่งสกลนคร^{๔๓} แม่น้ำโขงไหลมาถึงแอ่งสกลนครบริเวณตอนเหนือของอำเภอยางชุมน้อย จังหวัดเลย ไหลลงมาทางใต้จากเขตเมืองหลวงพระบางและไหลมาพบกับลำน้ำเหืองที่ภูโคกจั่ว อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดเลย ลำน้ำเหืองนี้ไหลมาแต่เขตอำเภอด่านซ้ายและเป็นลำห้วยที่กั้นเขตแดนไทย-ลาวระหว่างอำเภอน้ำขุ่น อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลยกับแขวงไชยบุรีของลาว แม่น้ำโขงตอนนี้จะเปิดออกกว้างกว่าช่วงที่ผ่านมามาก เนื่องจากได้รับน้ำจากลำห้วยใหญ่ๆ จากบริเวณที่ผ่านมาจากตอนบน ชุมชนที่ตั้งอยู่แถบนี้มีการติดต่อค้าขายไปมาหาสู่กันทางน้ำเป็นประจำ ถึงแม้ในแม่น้ำโขงจะมีเกาะแก่งอยู่บ้างก็ตามแต่ไม่ได้เป็นอุปสรรคมากนัก^{๔๔}

ช่วงของแม่น้ำโขงตั้งแต่เชียงคานถึงหนองคายมีแก่งอยู่หลายแห่ง เช่น แก่งคุดคู้ แก่งจันทน์ แก่งพราน เป็นต้น โดยเฉพาะแก่งจันทน์^{๔๕} เป็นแก่งที่มีอันตรายมากกว่าแก่งอื่นๆ มีร่องน้ำ

เรียกว่า ที่ราบทาม ซึ่งบางปีสามารถทำนาบริเวณที่ราบทามนี้ได้โดยใช้พันธุ์ข้าวลอยที่ยัดยาวตามระดับน้ำขึ้น ๒-๓ เมตรได้ เรียกว่า นาทาม หรือ นากะทาม ดู ประสิทธิ์ คุณรัตน์, ภูมิศาสตร์กายภาพภาคอีสาน, ๑๑๗-๑๑๘.

^{๔๓} ประเทือง จินตสกุล, ภูมิศาสตร์กายภาพภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, ๑๔-๑๕.

^{๔๔} ประสิทธิ์ คุณรัตน์, ภูมิศาสตร์กายภาพภาคอีสาน, ๔๙; อภิศักดิ์ โสมอินทร์, ภูมิศาสตร์อีสาน, ๔; ประเทือง จินตสกุล, ภูมิศาสตร์กายภาพภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, ๙๒.

^{๔๕} บริเวณแก่งจันทน์ เป็นแหล่งหาปลาที่สำคัญแห่งหนึ่งของผู้คนแถบเชียงคาน ระหว่างเดือนพฤษภาคมถึงเดือนมิถุนายน เป็นช่วงที่ปลาในแม่น้ำโขงจะว่ายทวนน้ำขึ้นไปวางไข่บริเวณตอนต้นน้ำ ปลาจะต้องว่ายผ่านแก่งขึ้นไป โดยที่บริเวณแก่งจันทน์นั้นจะแคบและกระแสน้ำจะไหลเชี่ยวเป็นระยะยาว ปลาจะต้องว่ายทวนน้ำพร้อมทั้งกระโดดไปด้วย จึงจะสามารถผ่านไปได้ ระหว่างที่ปลากะโดดชาวบ้านจะใช้สวิงโยบเอาในอากาศ.

แคบและลึกยาวมีโขดหินมากทั้งที่ไหล่พื้นน้ำและที่จมน้ำอยู่ส่วนมากเป็นหินอัคนี เรือกลไฟจะผ่าน
แก่งนี้ด้วยความยากลำบากมีการจ้างชาวบ้านเพื่อช่วยลากเรือโดยใช้เชือกผูกหัวเรือแล้วจุดเรือฝึ
งละ ๑๐ คน และเรือต้องเร่งฝีจักรช่วยเต็มที่ ปริมาณน้ำที่ระบายลงสู่แม่น้ำโขงช่วงนี้มาจากฝั่งซ้าย
มากกว่าฝั่งขวา กล่าวคือ มาจากที่ราบสูงแถบทุ่งเชียงขวางและทุ่งเชียงคำ ส่วนในฤดูแล้งปริมาณ
น้ำในแม่น้ำโขงจะลดลงทำให้เห็นโขดหินและแก่งต่างๆ ระดับน้ำไม่เต็มร่องน้ำบางแห่งเกิดสันดอน
กลางลำน้ำ สภาพเช่นนี้ง่ายต่อการข้ามแม่น้ำโขงด้วยเท้า

แม่น้ำโขงจากตอนใต้ของเมืองเวียงจันทน์จนถึงเมืองปากเซมีความยาวประมาณ
๗๐๐ กิโลเมตร ไหลผ่านพื้นที่หุบเขาที่มีความกว้างมากขึ้น^{๕๖} กระแสน้ำคดเคี้ยวมากขึ้น
ขณะเดียวกันเกิดมีดอนหรือเกาะกลางแม่น้ำโขงมากขึ้นด้วย อาทิ บริเวณเมืองมุกดาหาร ช่วงนี้
แม่น้ำโขงจะไหลผ่านที่ราบระหว่างหุบเขาที่มีความกว้างมากถึง ๑๐๐ กิโลเมตร ทำให้มีสันทราย
ดอนและแก่งกลางน้ำมากมาย ลำน้ำสาขาของแม่น้ำโขงที่สำคัญในช่วงนี้ ได้แก่ ห้วยหลวง แม่น้ำ
ชัน แม่น้ำสงคราม ห้วยน้ำก่า ห้วยมุก เซบั้งไฟ^{๕๗} เซบั้งเหียนรวมทั้งแม่น้ำมูลทางตอนใต้^{๕๘}

แม่น้ำโขงช่วงตั้งแต่จุดแบ่งเขตแดนไทย-ลาวที่จังหวัดเลย (จุดสบกับน้ำเหือง) จนถึง
เขตจังหวัดอุบลราชธานีซึ่งมีความยาวถึง ๔๓๐ กิโลเมตร มีสภาพที่แตกต่างไปจากช่วงที่ผ่านมา
มาแล้ว กล่าวคือ แม่น้ำโขงลดระดับความชันลงมาก กระแสน้ำลดความเชี่ยวลง สภาพภูมิประเทศ
สองฝั่งเปิดกว้างมากขึ้น บริเวณจังหวัดหนองคายลำน้ำมีความกว้าง ๖๐๐ เมตร บริเวณจังหวัด
นครพนมลำน้ำกว้าง ๑ กิโลเมตรและเพิ่มเป็น ๑,๖๐๐ เมตร เมื่อไหลผ่านเขตจังหวัดมุกดาหาร^{๕๙}
ดังนั้นพื้นที่ทั้งสองฝั่งของแม่น้ำโขงช่วงดังกล่าวนี้จึงเหมาะสมแก่การตั้งถิ่นฐาน ทำให้เกิดชุมชน
เมืองต่างๆ ตามริมฝั่งมากมายทั้งฝั่งซ้ายและฝั่งขวา โดยเฉพาะในพื้นที่แอ่งสกลนคร

^{๕๖} หมายถึงแนวเทือกเขาที่อยู่ในเขตลาวทางฝั่งซ้าย และแนวเทือกเขาทางฝั่งขวาในดินแดนอีสาน
อาทิ ภูทอก ภูดั่งกา และภูพาน เป็นต้น จะเห็นได้ว่าแม่น้ำโขงช่วงนี้ไหลผ่านที่ราบระหว่างหุบเขาที่ความกว้าง
มาก คือระหว่าง ๓๒ ถึง ๘๐ กิโลเมตร และบริเวณนี้บางปีจะมีน้ำมาก.

^{๕๗} เซ แปลว่า แม่น้ำ ห้วย หรือธารน้ำ.

^{๕๘} สุวิทย์ ธีรศาสตร์, ชอบ ตีสวนโคก และ สุรัตน์ วรวงศ์รัตน์, การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจใน
ชุมชนลุ่มแม่น้ำสงครามตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๗๕ - ปัจจุบัน, ๔.

^{๕๙} บริเวณหน้าอำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงรายมีค่าเฉลี่ยการไหลของกระแสน้ำอยู่ที่ ๒,๗๓๐
ลูกบาศก์เมตรต่อวินาทีคิดเป็นร้อยละ ๑๘ ของปริมาณน้ำทั้งหมด ที่จังหวัดหนองคายมีค่าเฉลี่ย ๔,๕๕๐ ลูก
บาศก์เมตรต่อวินาทีหรือร้อยละ ๓๐ ของปริมาณน้ำทั้งหมด และที่จังหวัดมุกดาหารมีค่าเฉลี่ย ๘,๐๗๐ ลูกบาศก์
เมตรต่อวินาทีหรือร้อยละ ๕๔ ของปริมาณน้ำทั้งหมด เห็นได้ว่ากระแสน้ำในลำน้ำโขงแถบแอ่งสกลนครจะ
เพิ่มขึ้นมากกว่าช่วงที่ผ่านมาทางตอนบนมาก ทั้งนี้เพราะความกว้างของลำน้ำที่มากขึ้นและความชันที่ลดลง

แนวเทือกเขาและเขตพื้นที่สูงในแอ่งสกลนครส่วนใหญ่จะอยู่ทางทิศตะวันตกและทางตอนใต้ เป็นกำแพงตามธรรมชาติที่โอบล้อมพื้นที่นี้ออกจากส่วนอื่นๆ ของที่ราบสูงโคราช แนวเทือกเขาดังกล่าวทอดตัวยาวตามทิศตะวันตกเฉียงเหนือและทิศตะวันออกเฉียงใต้ โดยครอบคลุมตั้งแต่พื้นที่ของจังหวัดเลยเกือบทั้งหมด จังหวัดหนองบัวลำภู ตอนใต้ของจังหวัดอุดรธานี สกลนคร นครพนมและพื้นที่ส่วนใหญ่ของจังหวัดมุกดาหาร นอกจากนี้ยังมีพื้นที่สูงและภูเขาอีกแต่เป็นภูเตี้ยๆ และไม่ต่อเนื่อง ได้แก่ ภูทอก ภูจั่ว ภูลังกา ในเขตจังหวัดหนองคายและเขตเนินสูงบริเวณรอยต่อระหว่างจังหวัดอุดรธานี จังหวัดสกลนครและจังหวัดหนองคาย เป็นที่ราบสูงตอนกลางของแอ่งสกลนครซึ่งเป็นที่เหมาะแก่การตั้งถิ่นฐาน ได้แก่ บริเวณบ้านเชียง

บริเวณที่สูงด้านตะวันตกของแอ่งสกลนครเป็นเขตภูมิประเทศที่เรียกว่า “ทะเลภูเขา” ได้แก่ พื้นที่ส่วนใหญ่ของจังหวัดเลยต่อเนื่องไปยังจังหวัดหนองบัวลำภูและจังหวัดอุดรธานี แล้วทอดตัวรับกับแนวเทือกเขาภูพานที่พาดผ่านมาจากทิศตะวันออกเฉียงใต้ มีแอ่งที่ลุ่มระหว่างสันเขา และมีแม่น้ำไหลกัดเซาะตามหุบเขาเหล่านั้นในแนวจากใต้ไหลขึ้นเหนือเป็นแม่น้ำสายสั้นๆ ที่ราบลุ่มน้ำมีน้อย ได้แก่ ลำน้ำเลย น้ำหมัน น้ำทิ้ง น้ำสวย น้ำโสมและน้ำชม เป็นต้น มีภูเขาสำคัญ ได้แก่ ภูหลวง ภูเรือ ภูกระดึง ภูหินกอง-ผานกเค้าและภูเทวดา-ภูผาม่าน เป็นต้น ภูเขาส่วนใหญ่เป็นภูเขายอดตัดหรือยอดปานมีความสูงระหว่าง ๓๐๐-๖๐๐ เมตร กว้างประมาณ ๑-๒๐ กิโลเมตร ทอดตัวต่อเนื่องไปยังฝั่งซ้ายต่อกับสันเขาเขื่อนน้ำจี้ม^{๕๐}

แนวทิวเขาภูพานทางตอนใต้เป็นสันเขาที่ต่อเนื่องกันอยู่ ๒ แนว คือ ภูพานน้อย และภูพานใหญ่ โดยภูพานน้อยนับจากเขตอำเภอพรรณานิคม อำเภอพังโคน อำเภอเมือง อำเภอเต่างอย อำเภอโคกศรีสุพรรณ จังหวัดสกลนครจนถึงเขตอำเภอนาแก จังหวัดนครพนม ส่วนภูพานใหญ่นั้นนับแต่เขตอำเภอไชยวาน อำเภอศรีธาตุ อำเภอวังสามหมอ จังหวัดอุดรธานี อำเภอส่องดาว อำเภอกุดบาก จังหวัดสกลนคร อำเภอคำม่วง อำเภอเขาวง จังหวัดกาฬสินธุ์จนถึงอำเภอกุดชุม จังหวัดยโสธรและอำเภอเมืองมุกดาหาร ถัดจากนี้แล้วแนวสันเขาจะไม่ต่อเนื่องกัน มีลักษณะเป็นภู เนินเขา เนินลาดสูง เนินไผ่และลานหินบนเนินสูง

นอกจากนี้ บริเวณตอนกลางของแอ่งสกลนครแถบจังหวัดอุดรธานี หนองคายและสกลนครมีภูมิประเทศเป็นที่ราบสูงและเนินสูงเรียก “ที่ราบสูงแถบบ้านเชียง” เป็นบริเวณที่มีความเหมาะสมในการตั้งถิ่นฐานได้ดี ลักษณะพื้นที่เนินแถบบ้านเชียงยังต่อเนื่องไปถึงบริเวณเขตอำเภอสว่างแดนดิน อำเภอพังโคน จังหวัดสกลนครและขึ้นไปจนถึงอำเภอโพนพิสัย และอำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคายค่อนข้างไปทางเหนือเป็นแอ่งที่สูงราว ๑๙๒-๒๐๖ เมตรจากระดับน้ำทะเล พื้นที่มี

^{๕๐} ประสิทธิ์ คุญรัตน์, ภูมิศาสตร์กายภาพภาคอีสาน, ๑๖๓, ๑๖๖.

ลักษณะแบบลานตะพักลุ่มน้ำชั้นสูง (High terrace) และต่อเนื่องกับเขตภูทอก ภูลังกาด้วยซึ่งเป็นเขตที่สูงระหว่างแม่น้ำสงครามขึ้นจนจรดแม่น้ำโขง มีแนวคดโค้งประทุมคว่ำปากคาคด-บึงกาฬและมีทิวเขาเตี้ยๆ ที่เป็นส่วนหนึ่งของทิวเขาสาญญ (ภูงู) ซึ่งต่อทอดมาจากภูกระดานในเขตลาวฝั่งซ้ายได้แก่ ภูสิงห์ ภูทอกน้อย ภูทอกใหญ่ ภูงัว และภูลังกาดังได้กล่าวแล้ว พื้นที่ส่วนใหญ่อยู่สูงกว่า ๑๗๐ เมตรจากระดับน้ำทะเล บริเวณนี้ยังมีบึงโขงหลงซึ่งเป็นแอ่งน้ำขนาดใหญ่อีกด้วย^{๕๐}

แอ่งสกลนครเป็นเขตที่มีปริมาณฝนตกมากที่สุดของที่ราบสูงโคราชหรือภาคอีสาน กล่าวคือ มีฝนตกประมาณ ๑๒๖ วันต่อปี หรือวัดปริมาณน้ำฝนต่อปีได้ ๑,๕๗๕ มิลลิเมตร มีอุณหภูมิเฉลี่ยตลอดปีประมาณ ๒๖.๒ องศาเซลเซียส^{๕๑} เพราะฉะนั้นแอ่งสกลนครจึงเป็นพื้นที่ที่มีอากาศและน้ำฝนดีเหมาะแก่การตั้งถิ่นฐาน มีสภาพธรรมชาติที่เอื้อต่อการอยู่อาศัยและมีปัจจัยพื้นฐานของการตั้งหลักแหล่งและพัฒนาเป็นชุมชนเมือง

สิ่งที่แสดงว่าแอ่งสกลนครเป็นพื้นที่ลุ่มน้ำเดียวกันกับทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง คือ ทางฝั่งซ้ายถัดจากที่ราบลุ่มชายฝั่งจะเต็มไปด้วยภูเขาสูง ส่วนในแอ่งสกลนครจะเป็นที่ราบกว้างขวาง โดยมีลำน้ำโขงไหลผ่านกลาง มีขอบสันเขาคือเทือกเขาภูพานทางตอนล่าง ที่ราบลุ่มแม่น้ำโขงแถบเวียงจันทน์-แอ่งสกลนครนี้เป็นบริเวณที่มีความเหมาะสมต่อการเกษตรกรรมและการตั้งถิ่นฐานมากที่สุดตอนหนึ่งของภูมิภาคลุ่มน้ำโขงทั้งหมด เพราะมีที่ราบกว้างขวางและแม่น้ำโขงในช่วงนี้ก็มี ความกว้างมากขึ้นและกระแสน้ำไหลเอื่อยลงจากความชันของภูมิประเทศที่ลดลง ทำให้มีความสะดวกต่อการคมนาคมและการตั้งชุมชนมากกว่าช่วงตอนบนตั้งแต่เหนือปากแม่น้ำเหืองและช่วงล่างใต้แก่งหลี่ผี^{๕๒} ลักษณะของแม่น้ำโขงช่วงที่ไหลผ่านแอ่งสกลนครมีบันทึกกล่าวว่า...

“...แม่น้ำโขงตั้งแต่เมืองหนองคายลงมาถึงเมืองมุกดาหาร ถ้าลองด้วยเรือพายระยะทางประมาณ ๗ วัน ระยะนี้ในแผ่นดินที่ของฝรั่งเศสว่าเดินเรือได้ตลอดปี คือว่าชั้นล่องสะดวกกว่าระยะอื่น ...ว่าโดยขนาดลำน้ำตอนเมืองหนองคายยังไม่ลุ่มกว้างนัก...แต่ตอนใต้ลง

^{๕๐} เรืองเดียวกัน, ๑๖๘, ๑๗๐, ข้อมูลเกี่ยวกับภูพานดูเพิ่มเติมใน ประเทือง จินตสกุล, ภูมิศาสตร์กายภาพภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, ๗๖-๗๗.

^{๕๑} ดูรายละเอียดใน วินัย วีระวัฒนานนท์, สิ่งแวดล้อมอีสานและการอนุรักษ์ โครงการมหาวิทยาลัยในโครงการอีสานเขียว, (กรุงเทพฯ : ส. ศิริการพิมพ์และบรรจุกัณฑ์, ๒๕๓๒).

^{๕๒} ประสิทธิ์ คุณุรัตน์, ภูมิศาสตร์กายภาพภาคอีสาน, ๔๙, ๑๖๐-๑๖๑.

มาจนถึงเมืองมุกดาหาร ไม่แลเห็นตัววัวควายข้างฝั่งโน้นทีเดียว เมืองสุวรรณาเขต...อยู่ตรงกันข้าม ก็พอแลเห็นตึกหลังคาแดงๆ เท่านั้น...”^{๕๔}

สภาพภูมิประเทศของแอ่งสกลนครมีความหลากหลาย มีทั้งเขตลุ่มต่ำ ที่ราบลุ่มแม่น้ำที่ดอน และเขตเทือกเขาหรือพื้นที่สูง ซึ่งลักษณะดังกล่าวเป็นแหล่งของทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์และเป็นพื้นฐานทำให้เกิดชุมชนและพัฒนาเติบโตเป็นเมืองได้ตลอดเวลา

แอ่งสกลนครกับดินแดนล้านช้างเวียงจันทน์มีความสัมพันธ์กันทางด้านภูมิประเทศเป็นพื้นที่ลุ่มน้ำเดียวกัน ชุมชนบ้านเมืองในสมัยต่างๆ ที่ตั้งอยู่บริเวณนี้ส่วนใหญ่มีอาณาเขตครอบคลุมทั้งสองฝั่งแม่น้ำโขงไม่ว่าจะเป็นเมืองร่วมสมัยทวารวดี เจนละ เขมรโบราณหรือเมืองในสมัยล้านช้าง กล่าวได้ว่าแม่น้ำโขงนั้นไหลผ่านกลางชุมชนหรือเมือง การเคลื่อนย้ายของผู้คนและการขยายอำนาจของอาณาจักรล้านช้างเข้ามาในเขตที่ราบสูงโคราชในช่วงแรก ปรากฏหลักฐานแค่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำโขง^{๕๕} เช่น เมืองเวียงจันทน์ เมืองเวียงคำ เมืองน้ำทา เมืองแก่นท้าว เมืองโคตรบอง เมืองปากห้วยหลวง เมืองหนองหานน้อย เมืองหนองหานหลวง เมืองหนองบัว ในขณะที่พื้นที่ตอนในของที่ราบสูงไม่ปรากฏหลักฐาน เหตุที่อำนาจของอาณาจักรล้านช้างแพร่ขยายเข้ามาได้ในพื้นที่แอ่งสกลนครก่อนเพราะมีความสัมพันธ์กันทางภูมิประเทศนั่นเอง

แอ่งสกลนครมีแม่น้ำและที่ราบลุ่มกว้างขวางเป็นแหล่งผลิตและเขตการค้าที่สำคัญ ผู้ปกครองล้านช้างจึงพยายามเข้ามาควบคุมพื้นที่แถบนี้ โดยสามารถดำเนินการได้สำเร็จเมื่อย้ายเมืองหลวงลงมาที่เมืองเวียงจันทน์เมื่อ พ.ศ.๒๑๐๓ ในรัชสมัยพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช การติดต่อกับเขตล้านช้างมีแม่น้ำโขงและลำน้ำสาขาเป็นตัวเชื่อมหรือเส้นทางคมนาคม ปัจจุบันดังกล่าวทำให้เมืองในแอ่งสกลนครพัฒนาเติบโต และส่งผลให้มีเมืองเกิดขึ้นมาได้ภายหลัง พ.ศ.๒๓๗๑ ด้วย

^{๕๔} สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ, เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาคที่ ๔: ว่าด้วยเที่ยวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดรและมณฑลร้อยเอ็ด (กรุงเทพฯ : อรุณการพิมพ์, ๒๕๑๒), ๕๑-๕๒.

^{๕๕} เจ้าคำหมั้น วงกตะรัตนะ, พงศาวดารชาติลาว : ความเป็นมาของชาติแต่ดึกดำบรรพ์ (เวียงจันทน์ : หอสมุดแห่งชาตินครเวียงจันทน์, ๒๕๑๖), ๒๕-๒๖.

ภาพที่ ๑ สภาพภูมิประเทศของแอ่งสกลนคร

ที่มา : กวี วรกวิน, แผนที่ความรู้ท้องถิ่นไทย : ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (กรุงเทพฯ : พัฒนาคุณภาพวิชาการ, ๒๕๔๗), ๑๓.

แหล่งทรัพยากร

สภาพภูมิประเทศของแอ่งสกลนครมีแหล่งทรัพยากรธรรมชาติสำคัญหลายชนิด ได้แก่ แร่ธาตุ ทองคำ เหล็ก ดีบุก ทองแดง สังกะสี อัญมณี หินเกลือ และผลผลิตจากป่าทั้งสัตว์และพืช เช่น เร่ว น้ำรัก (น้ำเกี้ยว) นอระมด ครั่ง และกำยาน เป็นต้น เชื่อว่าชุมชนบ้านเมืองบริเวณนี้มีการพัฒนาทางการผลิตและการควบคุมคนหรือกำลังแรงงานอย่างเพียงพอ เพื่อให้สามารถใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติเหล่านั้นได้อย่างเต็มที่ และคงมีการติดต่อแลกเปลี่ยนระหว่างภูมิภาคกับชุมชนที่อื่นด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งระหว่างชุมชนสองฝั่งแม่น้ำโขงด้วยกันเองคงมีการติดต่อแลกเปลี่ยนไปมาหาสู่กันอยู่ตลอดเวลาทำให้ชุมชนบริเวณแอ่งสกลนคร-เวียงจันทน์เติบโตขึ้นตามลำดับ^{๕๖}

^{๕๖} จารุวรรณ ธรรมวัตร, บรรณานิการ, วิถีทอศน์ลาวในชุมชนสองฝั่งโขง (มหาสารคาม : โรงพิมพ์ศิริธรรมออฟเซ็ท, ๒๕๔๑), ๘๓-๘๔.

ผลผลิตจากแหล่งธรรมชาติทั้งผลิตภัณฑ์จากพืช สัตว์และของป่าอื่นๆ สามารถหาได้ตามภูมิประเทศต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นเขตลุ่มต่ำหนองหาร ที่ราบลุ่มแม่น้ำ เขตเทือกเขาและพื้นที่สูง โดยเฉพาะบริเวณเทือกเขาภูพานซึ่งเป็นแหล่งป่าแคว เป็นผลผลิตที่สำคัญที่เมืองแถบแอ่งสกลนคร ต้องส่งเป็นส่วยแก่ราชสำนักสยาม นอกจากนี้แถบภูพานยังเป็นแหล่งครึ่งและกำยานที่สำคัญอีก ปัจจุบันยังพอสืบหาร่องรอยของผลผลิตที่สำคัญนี้ได้แม้ว่าจะหลงเหลืออยู่น้อยแล้วก็ตาม แต่ตามเขตที่ลุ่มต่ำหนองหารและที่ราบลุ่มแม่น้ำสงครามนั้นยังคงเป็นแหล่งสัตว์น้ำที่สำคัญอยู่^{๕๗} และคงมีความสำคัญกระทั่งปัจจุบัน โดยเป็นแหล่งผลิต “ปลาแดก” ของแอ่งสกลนคร

รายงานการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีของคณะสำรวจและวิจัยโครงการสำรวจแหล่งถลุงแร่ทองแดง ดิบุก สมัยโบราณบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงตอนกลาง (เขตจังหวัด เลย หนองคาย หนองบัวลำภู อุดรธานี) ซึ่งนำโดยสิทธิพร ณ นครพนม และเย็นจิตร์ สุขุขวานะ พบว่าบริเวณแอ่งสกลนครอุดมไปด้วยแหล่งทรัพยากรแร่ พบหลักฐานการถลุงแร่กระจายอยู่ทั่วไปและมากมายเชื่อว่าคงเป็นแหล่งผลิตแร่ที่สำคัญแหล่งหนึ่ง และคงได้ติดต่อกับศูนย์อำนาจของอาณาจักรต่างๆ ด้วยได้แก่ เขมร สุโขทัย ล้านนาและจีนตอนใต้^{๕๘} และจากรายงานของสมเด็จพระนครสวรรค์วรพินิต อดีตเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวบันทึกไว้เมื่อวันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ.๒๔๗๐ ว่า “...บ่อเหล็กในเขตอำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย มี ๕ บ่อ เหล็กในที่นี้เป็นเหล็กชนิดอยู่บนผิวดิน ไม่ต้องขุดลึก เอาจอบฟันเพียงคืบหนึ่งศอกหนึ่งก็ได้ การที่จะมีที่ไหนแลเห็นได้ด้วยสีดินเป็นสีดำแดง ส่วนวิธีทำนั้นก็เป็นอย่างป่าๆ พื้นเมือง...”^{๕๙}

ส่วนแร่โลหะอื่นๆ อาทิ ตะกั่ว สังกะสีและการหลอมโลหะสำริดพบที่บริเวณห้วยโงง เวียงนกยูง ท่าบ่อในเขตจังหวัดหนองคาย ซึ่งเป็นศูนย์กลางของการผลิตโลหะบริเวณนี้ และเชื่อว่าแหล่งโลหะที่จังหวัดเลยก็ป้อนวัตถุดิบให้แก่บริเวณท่าบ่อนี้ด้วย แม้บริเวณห้วยโงง ท่าบ่อเองก็เป็นแหล่งผลิตเกลือที่ใหญ่ที่สุดด้วย นับว่าแอ่งสกลนครเป็นศูนย์กลางของการผลิตและแลกเปลี่ยนสินค้าที่สำคัญของภูมิภาคแม้ว่าจะไม่ใช่เมืองท่าริมทะเลก็ตาม แต่ก็มีท่าเรือที่มีปริมาณสินค้าและการแลกเปลี่ยนที่คึกคักและมากพอที่ชุมชนทั้งใกล้เคียงและไกลออกไปจะติดต่อสัมพันธ์ด้วย สิ่งที

^{๕๗} สุพัฒน์ ไพบูลย์, “วัฒนธรรมปลาแดกในลุ่มน้ำหนองหารสกลนคร,” ใน ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม, บรรณาธิการ, วัฒนธรรมปลาแดก, ๑๑-๑๓.

^{๕๘} สิทธิพร ณ นครพนม, “วิถีเศรษฐกิจเดิมถิ่นหนองคาย-เวียงจันทน์,” ใน จารุวรรณ ธรรมวัตร, บรรณาธิการ, วิถีวรรณคดีในชุมชนสองฝั่งโขง, ๗๕-๗๕.

^{๕๙} เรื่องเดียวกัน, ๘๓-๘๔.

มีชื่อของชุมชนแถบลุ่มน้ำโขงตอนนี้ได้แก่ สำริดและเหล็ก เชื่อว่ามีการส่งสำริดไปยังชุมชนอื่น ดังเช่นดินแดนของชาวจ้วง (ทางตอนใต้ของจีน) ซึ่งไม่มีแหล่งทองแดง ดีบุกและตะกั่ว แต่มีการใช้ กลองมโหระทึกสำริดหรือฆ้องกบกลองกบ สันนิษฐานว่าน่าจะนำวัตถุดิบไปจากแอ่งสกลนครด้วย^{๖๐}

บริเวณริมฝั่งแม่น้ำโขงแถบแอ่งสกลนครยังมีแร่โลหะที่สำคัญ คือ “ทองคำ” ดังปรากฏ ในตำนานอุรังคธาตุว่า ดินแดนแถบแอ่งสกลนคร-เวียงจันทน์นี้เป็น “สุวรรณภูมิแต่ก่อน” โดยมี ผู้ปกครองคือท้าวคำบาง มีอาณาบริเวณครอบคลุมตั้งแต่ลุ่มน้ำโขงแถบหนองคันแท่ลือ่น้ำ (เวียงจันทน์) จังหวัดเลยบริเวณอำเภอเชียงคาน อำเภอปากชม อำเภอสังขุมิ เรื่อยลงมาจนถึง อำเภอศรีเชียงใหม่^{๖๑} ชุมชนบริเวณ “สุวรรณภูมิแต่ก่อน” นี้ น่าจะเป็นเมืองสมัยทวารวดีตอนปลาย แล้ว ความอุดมด้วยแร่ทองคำและโลหะต่างๆ เห็นได้จากการใช้แร่โลหะทองคำและสำริดหล่อ พระพุทธรูปในสมัยล้านช้าง เช่น พระองค์คือ พระสุก พระเสริม และพระใสซึ่งหล่อขึ้นในสมัยพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช^{๖๒}

ทองคำนั้นพบว่ามีสายแร่ทองคำตามลำน้ำโขง มีกิจกรรมการร่อนหาแร่ทองคำตามลำน้ำโขงของผู้คนแถบนี้ แต่ทองคำที่ได้จะมีสีแดงกว่าที่อื่นๆ เนื่องจากมีแร่ทองแดงปนอยู่ การร่อนหาทองคำของชาวบ้านทุกวันนี้ยังคงมีอยู่โดยทำเป็นอาชีพเสริมพิเศษเรียกว่า “เล่นคำ” บริเวณตำบลหาดคำ อำเภอเมือง จังหวัดหนองคาย การร่อนทองของชาวบ้านแถบนี้ น่าจะมีมาตั้งแต่สมัยโบราณแล้ว ผู้คนแถบเชียงคานจะร่อนทรายจากลำน้ำโขงด้วย “เสียง” เป็นภาชนะทรงกรวยคล้ายหมวกแกว (เวียดนาม) แต่ภาษาถิ่นหนองคายเรียกว่า บั้ง หรือ บ้างเพื่อหาทองคำ^{๖๓}

ส่วนผลผลิตทองคำที่ได้ นอกจากจะนำไปหลอมเป็นพระพุทธรูปดังได้กล่าวแล้ว ยังใช้ในการประดับยอดพระเจดีย์ บริจาคสร้างวัดวาอาราม ใช้แลกเปลี่ยนสินค้ากับดินแดนอื่น ตลอดจนใช้เป็นบรรณาการหรือส่วย อาณาจักรล้านช้างจะต้องส่งต้นไม้เงินต้นไม้ทองเป็นบรรณาการแก่สยามตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีจนถึงรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ และเมื่อถูกสยามควบคุมมากขึ้น

^{๖๐} เรื่องเดียวกัน.

^{๖๑} คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดหนองคาย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๓), ๒๒-๒๓.

^{๖๒} รัชชชัย สาครินทร์, ประสานงาน, หนองคาย (กรุงเทพฯ : มังกรการพิมพ์, ๒๕๔๐), ๑๒๐-๑๒๑.

^{๖๓} วิธีการร่อนทองคำ คือ ตักทรายขึ้นมาแล้วร่อนไปร่อนมาโดยเสียง ให้เศษดินเศษหญ้าพร้อมทั้งทรายบางส่วนล่องหลุดไปกับน้ำ เสร็จแล้วเอาที่เหลื่อมมาล้างกับปรอท ซึ่งจะทำให้ทองคำที่เป็นแร่หนักกว่าอย่างอื่นตกค้างที่ก้นเสียง หลังจากนั้นเอาทองคำที่ได้ไปหลอมในถ้วย แล้วจะได้ทองคำก้อนกลมขนาดเท่าเมล็ดถั่วเขียว

ในเวลาต่อมาภายหลัง พ.ศ.๒๓๖๗ และหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์ฯ หัวเมืองลาวแถบนี้ก็ต้องเสียส่วยเป็นทองคำและสิ่งของมีค่าอื่นๆ แก่ราชสำนักสยามมากและเครื่องครัดขึ้น เมืองแถบแอ่งสกลนครหลายเมืองก็ต้องส่งส่วยเป็นทองคำ^{๖๔}

การผลิตเกลือเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ดึงดูดให้ผู้คนเคลื่อนย้ายเข้ามาแล้วกระจายตัวในพื้นที่แอ่งสกลนคร และทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขนาดของชุมชน^{๖๕} เป็นสิ่งที่ต่อเนื่องมาจากการผลิตเครื่องมือเครื่องใช้ในยุคเหล็ก จากการสำรวจของนักโบราณคดีในช่วง พ.ศ.๒๕๓๘-๒๕๓๙ พบว่าพื้นที่ระหว่างเขตลำน้ายามที่ไหลลงลำน้าสงครามกับลำน้าอูนในเขตอำเภอนาหว้า จังหวัดนครพนมและอำเภออากาศอำนวย จังหวัดสกลนคร มีเนินดินที่เป็น “โพนเกลือ” ซึ่งเกิดจากการทับถมของภาชนะดินเผาที่ใช้ในการบรรจุและต้มเกลือของชุมชนเป็นเนินขนาดใหญ่ พบมากถึง ๙ แห่ง^{๖๖} สภาพพื้นที่เหล่านี้เป็นบริเวณที่ดินเค็มจัดบางแห่งมีน้ำเกลือใต้ดินพุขึ้นมา แม้ในปัจจุบันชาวบ้านก็ยังได้ตักน้ำเกลือนี้ไปต้มผลิตเกลือขายเป็นรายได้ในฤดูแล้งกันอยู่ บริเวณที่พบเนินดินดังกล่าวคงจะเป็นชุมชนโบราณตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ จากการที่พบหลักฐานภาชนะที่ใช้ในการบรรจุเกลือชี้ให้เห็นถึงกรรมวิธีในการผลิตเกลือเช่นเดียวกันกับหลักฐานที่พบในแอ่งโคราช ที่

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

^{๖๔} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุ ร. ๓, จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) เลขที่ ๗๑, “ไปบอกเมืองสกลนคร.” ; สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุ ร. ๓, จ.ศ. ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) เลขที่ ๑๓๘, “ไปบอกเมืองหนองคาย.”

^{๖๕} การผลิตเกลือในที่นี้เป็นการต้มเกลือจากดินเค็ม เรียกว่า ชีทาหรือดินเอียดและน้ำเค็ม เกลือที่ได้เป็นเกลือสินเธาว์ เป็นเกลือที่ไม่มีไอโอดีนเหมือนเกลือสมุทร

^{๖๖} เนินดิน (โพนเกลือ) ที่พบทั้ง ๙ แห่งนั้น กระจายอยู่ในแอ่งสกลนคร แถบจังหวัดสกลนคร-นครพนม ดังนี้

- * วัดโนนสวรรค์ บ้านแมนใหญ่ ตำบลอากาศ อำเภออากาศอำนวย จังหวัดสกลนคร
- * สำนักสงฆ์โพนช้างแสงสันติธรรม ซึ่งอยู่ห่างจากวัดโนนสวรรค์ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ราว ๑-๒ กิโลเมตร
- * โนนส้มโฮง, โพนแต่, และโพนกอก บ้านท่าเรือ ตำบลท่าเรือ อำเภอนาหว้า จังหวัดนครพนม
- * โพนตุ่น, และโพนจุลณี บ้านชะหว้า ตำบลท่าเรือ อำเภอนาหว้า จังหวัดนครพนม
- * วัดโพธิ์เครือ, และสำนักสงฆ์ร้างโนนหัวเข้สันติธรรม บ้านเสี้ยว ตำบลบ้านเสี้ยว อำเภอนาหว้า จังหวัดนครพนม

เชื่อว่ามีการผลิตเกลือออกไปสู่ชุมชนเขมรโบราณ (เจนละบก) และดำเนินเรื่อยมาจนถึงสมัยทวารวดีและเมืองพระนคร^{๖๓}

ลักษณะภูมิประเทศ สภาพแวดล้อมและแหล่งทรัพยากรของแอ่งสกลนครข้างต้น เป็นปัจจัยรองรับการอพยพเคลื่อนย้ายและการตั้งถิ่นฐานของผู้คน การเพิ่มจำนวนประชากรจากการกวาดต้อนและอพยพผู้คนมาจากบริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ทำให้มีการตั้งถิ่นฐานและเตรียมพื้นที่เพาะปลูกหรือทำป่าให้เป็นนาซึ่งถือเป็นมูลเหตุที่สำคัญของการเกิดเป็นชุมชนและเมืองต่อมา

การพัฒนาทางเทคโนโลยี

การพัฒนาทางเทคโนโลยีของชุมชนเมืองในแอ่งสกลนครมีมาจากรากอดีตตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์เป็นลำดับจนถึงสมัยล้านช้าง มีการสั่งสมและพัฒนาตามการเจริญเติบโตของชุมชนเมืองในสมัยต่างๆ ตั้งแต่ยุคเริ่มแรกที่มีการตั้งถิ่นฐานในแอ่งสกลนครพบว่ามีร่องรอยของเมล็ดข้าว มีการปลูกข้าว ทั้งข้าวไร่(ปลูกที่ดอน)และข้าวน้ำท่วม และเริ่มนำพืชป่าต่างๆ มาปลูกด้วย มีการนำสัตว์มาเลี้ยงเพื่อใช้งานและเป็นอาหาร มีการผลิตเครื่องมือเครื่องใช้จากวัสดุและแร่ธาตุต่างๆ ทั้งหิน สักริดและเหล็ก มีการผลิตเครื่องปั้นดินเผาและเครื่องจักรสานหรือถักทอ^{๖๔} โดยเฉพาะเครื่องปั้นดินเผาได้มีการพัฒนาอย่างต่อเนื่องจนถึงสมัยล้านช้าง บริเวณลุ่มน้ำสงครามพบแหล่งเตาเผาจำนวนมากที่สะท้อนให้เห็นถึงการผลิตที่คึกคักและการติดต่อแลกเปลี่ยนกับภายนอก ซึ่งมีพื้นฐานทางเทคโนโลยีมาตั้งแต่สมัยวัฒนธรรมบ้านเชียงแล้ว พบหลักฐานจากโบราณวัตถุจำนวนมากที่บ่งชี้ว่าแหล่งเตาเผาลุ่มน้ำสงครามมีความเกี่ยวข้องกับลานนาที่แหล่งเตาเผาสันกำแพง และสัมพันธ์กับแอ่งโคราชที่กลุ่มเตาเผาบ้านกรวด เป็นต้น^{๖๕}

การพัฒนาเทคโนโลยีด้านการผลิต ส่วนใหญ่แล้วเป็นการขยายพื้นที่เกษตรกรรมและการพัฒนาเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ เพื่อสามารถใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติรอบตัวได้อย่างมีประสิทธิภาพ ตั้งแต่เครื่องมือจากหิน ไม้ สักริด และเหล็ก พบหลักฐานที่เกี่ยวข้องจำนวนมากในแหล่งชุมชนโบราณคดีของแอ่งสกลนครทั้งที่บ้านเชียงและพื้นที่รอบๆ ตามลุ่มน้ำสงคราม

^{๖๓} ธิดา สารยา, ย้อนหลังดูอีสานโบราณ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๑), ๑๒๐-๑๒๔.

^{๖๔} ดูรายละเอียดใน กรมศิลปากร, ผ้าจากแหล่งโบราณคดีในประเทศไทย (Archaeological Textiles in Thailand) (กรุงเทพฯ : สยามพินิจ, ๒๕๓๓).

^{๖๕} วลัยลักษณ์ ทรงศิริ, “กลุ่มเตาเครื่องปั้นดินเผา ลุ่มน้ำสงคราม,” เมืองโบราณ ๒๒, ๒ (ตุลาคม-ธันวาคม ๒๕๓๙) : ๕๓-๖๒.

และหนองหาร อาทิ ผาลไถ หอก มีด แวดินเผา (ส่วนประกอบของเครื่องทอผ้า) เป็นต้น เมื่อชุมชนขยายตัวต้องมีเทคนิคในการเพิ่มผลผลิตให้สามารถเลี้ยงสมาชิกในชุมชนได้อย่างเพียงพอ นอกจากการขยายพื้นที่เพาะปลูกแล้วก็มีจัดการเรื่องเทคนิคการปลูกเพื่อเพิ่มผลผลิต การจัดการน้ำหรือชลประทานใช้ประโยชน์จากแม่น้ำสงครามและแม่น้ำโขงรวมทั้งสาขา ซึ่งตามสภาพภูมิประเทศของแอ่งสกลนครแล้วไม่ค่อยประสบปัญหาเรื่องขาดแคลนน้ำหรือต้องมีระบบจัดการเรื่องน้ำมากนัก ไม่ค่อยพบเห็นระบบชลประทานหรือบารายขนาดใหญ่ในแอ่งสกลนคร หรือขุดลอกคูคลองที่ต้องอาศัยแรงงานคนจำนวนมากเหมือนที่พบได้ตามแหล่งโบราณคดีของแอ่งโคราช แต่พบเห็นการปรับใช้แหล่งน้ำตามธรรมชาติประกอบเป็นภูมิสังฐานของเมือง เช่นที่เมืองหนองหารหลวง สกลนคร

แอ่งสกลนครบริเวณลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง ที่ราบลุ่มริมฝั่งแม่น้ำโขงและเขตลุ่มต่ำหนองหาร เป็นเขตนํ้ามากมีป่าบุงป่าทามและเป็นแหล่งประมงได้ดินนอกเหนือจากการเพาะปลูก ดังนั้นจึงมีการพัฒนาด้านการประมงอย่างต่อเนื่องและสามารถจับปลาได้ปริมาณมากในแต่ละปี บริเวณลุ่มน้ำสงครามยังเป็นแหล่งผลิตเกลือ(สินเธาว์)ที่สำคัญ พบบ่อเกลือจำนวนมากและยังสามารถทำการผลิตได้แม้ในปัจจุบัน^{๙๐} การผลิตเกลือได้และการจับปลาได้จำนวนมากทำให้สามารถพัฒนาเทคโนโลยีการผลิตการถนอมอาหารเป็น “ปลาแดด” โดยบรรจุไว้ในหม้อหรือไหซึ่งเป็นเครื่องปั้นดินเผาที่สามารถผลิตได้ในท้องถิ่น^{๙๑}

ตามแหล่งน้ำของแอ่งสกลนครนอกจากจะเอื้ออำนวยต่อการเกษตรกรรมและการประมงแล้ว ยังมีสายแร่ทองคำอยู่ด้วยโดยเฉพาะตามลำน้ำโขงแถบหนองคาย การร่อนทรายหาทองคำมีมาตั้งแต่สมัยอดีตและจนถึงในปัจจุบันเรียกว่าการเล่นคำดั่งได้กล่าวมาแล้ว เทคโนโลยีการถลุงหรือนำทรัพยากรแร่ต่างๆ มาใช้ประโยชน์ได้รับการพัฒนามาตั้งสมัยก่อนประวัติศาสตร์จากสมัยเครื่องมือเครื่องใช้สำริดและเหล็ก สมัยทวารวดีและเจนละที่ต่อเนื่องจากสมัยก่อนประวัติศาสตร์พบร่องรอยของเมืองที่ขยายตัวมีคูน้ำคันดินเชื่อว่าประชากรหนาแน่นขึ้นและมีการพัฒนาอุตสาหกรรมสำริดและเหล็กต่อเนื่องมาด้วย เมืองในสมัยขอมมีการสร้างศาสนสถานศิลาแลงหลายแห่งซึ่งต้องอาศัยเครื่องมือในการก่อสร้างเทคโนโลยีคงมีการพัฒนาเพิ่มขึ้นและน่าจะมีการติดต่อสัมพันธ์กับศูนย์กลางของวัฒนธรรมขอมจากเมืองพระนครด้วย และเมืองในสมัยล้าน

^{๙๐} วลัยลักษณ์ ทรงศิริ, “แหล่งผลิตเกลือสมัยโบราณลุ่มน้ำสงคราม,” เมืองโบราณ ๒๒, ๔ (ตุลาคม-ธันวาคม ๒๕๓๙) : ๓๙-๕๒.

^{๙๑} ดูรายละเอียดใน ศรีศักร วัลลิโภดม, บรรณานุกรม, วัฒนธรรมปลาแดด (สกลนคร : อรามการพิมพ์, ๒๕๔๑).

ช่างก็คงได้รับการถ่ายทอดสืบต่อมาอีก เมืองในแอ่งสกลนครสมัยอาณาจักรล้านช้างนอกจากจะเป็นแหล่งผลิตทางการเกษตรแล้วยังเป็นแหล่งผลิตแร่ธาตุต่างๆ ด้วย ดังที่ปรากฏในตำนานอุรังคธาตุว่าเป็นเขตสุวรรณภูมิแต่ก่อน แร่ธาตุต่างๆ รวมทั้งทองคำนอกจากทำเครื่องมือเครื่องใช้และสิ่งมีค่าใช้ในการแลกเปลี่ยนแล้ว ยังพบเห็นได้จากการก่อสร้างศาสนสถาน พระธาตุเจดีย์ พระพุทธรูปต่างๆ ในช่วงเวลาที่อาณาจักรล้านช้างรุ่งเรืองบันทึกร่วมสมัยต่างๆ ได้กล่าวถึงความมั่งคั่งงดงามของศาสนสถานต่างๆ อยู่เสมอ ทั้งที่นครหลวงเวียงจันทน์และที่พระธาตุพนม ส่วนพระพุทธรูปทั้งที่เป็นทองคำและแร่โลหะต่างๆ แสดงถึงการพัฒนาทางเทคโนโลยีการถลุงและหล่อโลหะของชุมชนบริเวณนี้ อาทิ พระเจ้าองค์ดี พระองค์แสน หลวงพ่อพระใส พระสุก พระเสริม เป็นต้น

เกี่ยวกับการร่อนทองในแม่น้ำโขงและสาขา มีบันทึกการเดินทาง เมื่อ พ.ศ.๒๔๓๕ กล่าวไว้ว่า...

...การร่อนทองทั่วทุกท้องที่ในย่านแม่น้ำโขงมีวิธีการทำโดย ชายคนหนึ่งลงไปยืนในน้ำและถือถาดไม้ไว้ด้านหน้า ถาดมีลักษณะคล้ายหมวกปีกที่ชาวจีนใส่กัน มีความกว้าง ๓๐ นิ้ว ตรงกลางลึก ๕ นิ้ว ถาดนี้ลอยน้ำได้ เขาจึงใช้เชือกผูกถาดติดกับก้อนหินถ่วงไว้ นำตะแกรงที่ใส่หินกรวดเทกรวดลงในถาดนี้แล้วเลือกเอาหินกรวดก้อนใหญ่ๆ ออก นำถาดมาหมุนไปมาจากขวาไปซ้ายและยกขึ้นลง ขณะเดียวกันแรงกดตรงขอบถาดจะดันน้ำให้ไหลไปรอบๆ ขอบถาดจนล้นถาดออกมาและ”กระทบกับแสงอาทิตย์” ส่วนวัสดุที่มีน้ำหนักเบากว่าก็จะแยกตัวลอยออกมาด้วย สิ่งที่ยังคงเหลืออยู่คือ สิ้นแร่ เหล็กก้อนเล็กๆ กับเศษของบริสุทธิ์เพียงก้อนหรือสองก้อน... จากนั้นทองคำที่ได้จะถูกนำไปล้างอย่างถี่ถ้วนอีกครั้งในกล่องเล็กๆ รูปไข่ที่จะเอาไว้ใส่ทองนำกลับไปบ้านและมอบให้บรรดาสตรี...สตรีเหล่านั้นนำสารปรอทที่ได้จากพ่อค้าชาวจีน มาใช้แยกเนื้อทองออกจากหินกรวด ระหว่างเส้นทางสู่หนองคายพวกเขาพบชายฉกรรจ์จำนวน ๗ หรือ ๘ คน หลายกลุ่มอาศัยอยู่ในเรือ พวกเขาร่อนล้างหินกรวดเพื่อหาทองด้วยวิธีดังกล่าวในบริเวณดอนทรายริมลำน้ำ... ชาวลาวบอกว่าพวกเขาจะมีรายได้ดีถ้าหาทองได้คนละ ๒ หุนต่อวัน (๕ หุน = ๑ เฟื้อง หรือ ๑/๘ บาท)^{๗๒}

พัฒนาการทางเทคโนโลยีที่ทำให้ชุมชนก่อเกิดและเติบโตขยายตัวนอกจากทักษะการเพาะปลูก การประมง การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรแร่ธาตุต่างๆ แล้ว ยังมีเรื่องของการคมนาคมด้วย โดยเฉพาะการติดต่อแลกเปลี่ยนกับภายนอกหรือในระหว่างชุมชนเมืองด้วยกัน เทคโนโลยี

^{๗๒} เฮอริเบิร์ต วาริงตัน สมิธ, บันทึกการเดินทางสู่แม่น้ำโขงตอนบน ประเทศสยาม, แปลโดยพรพรรณ ทองตัน, (กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๔), ๗๐-๗๑.

การคมนาคมมีการพัฒนามาจากอดีตนับตั้งแต่การรู้จักนำสัตว์มาใช้แรงงานและเป็นประโยชน์ในการบรรทุกและขนส่ง และพัฒนาต่อเนื่องมีการประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้และยานพาหนะเพิ่มเติมขึ้นมา ด้วยสภาพภูมิประเทศของแอ่งสกลนครที่เป็นเขตลุ่มแม่น้ำโขงมีการคมนาคมทางน้ำตามลำน้ำโขงและสาขา จึงมีการใช้พาหนะทางน้ำไม่ว่าจะเป็นเรือหรือแพ เพื่อขนส่งและการเดินทาง ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๒-๒๓ มาแล้ว ซึ่งเป็นยุครุ่งเรืองทางการค้าและการติดต่อกับภายนอกพบว่ามีการใช้เรือหรือแพจำนวนมาก

เกี่ยวกับเรื่องเรือของชาวลาว การขนส่งทางน้ำและการจับปลาในแม่น้ำโขง มีเอกสารกล่าวไว้ว่า...

...เรือเหล่านี้เป็นเรือชุดแบบเรือบด มีขนาดปกติยาว ๖๐ ฟุต กว้าง ๔ ฟุต มีหลังคาโครงไม้ไผ่สร้างคลุมกลางลำเรือ ตั้งอยู่บนกราบเรือด้านหนึ่งแล้วโค้งคล้ายถังน้ำไปยังกราบเรืออีกข้างหนึ่ง ด้านบนของหลังคานี้ผูกติดกับแผงหลังคาทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้า ซึ่งใช้ไม้ไผ่จักแล้วนำมาสานเป็นลวดลาย มุงด้วยใบไม้แห้ง (ไม้ไผ่มุงจาก) ...และคลุมซ้อนบนหลังคาอีกหนึ่งแผง ประกอบเข้าด้วยกันเป็นหลังคา ๒ ชั้น ที่ช่วยให้เพิงพักบนเรือมีความยาวขนาด ๓๕๔ ฟุต ต่อกับที่นั่งตอนหัวเรือซึ่งเป็นไม้ไผ่นักเบาและติดอยู่ระดับกราบเรือ... ผู้คนในแถบตอนล่างเมืองหลวงพระบางลงมา มักใช้เรือลากจูงในการสัญจรไปตามแม่น้ำ เรือแต่ละลำมีดาดฟ้ากว้างขวางขนาด ๑๐ ฟุต ซึ่งนอกจากจะมีลูกเรือ ๕ คนแล้ว ผู้โดยสารอีกจำนวน ๗ คน ยังสามารถนอนพักบนเรือได้อย่างสะดวกสบายทีเดียว ขณะที่ในเรือพายธรรมดาจะมีลูกเรือ ๔ คน ...มีเรือชุดลำเล็ก ๆ ลักษณะสวยงามจำนวนมากที่ถูกนำมาใช้ในการจับปลา ชาวประมงลอยเรืออยู่ริมฝั่งและยืนอยู่ตอนท้ายเรือ เขายังบังคับเรือด้วยมือข้างเดียวกับใช้เท้าข้างหนึ่งช่วย ส่วนมืออีกข้างหนึ่งคอยดึงเชือกแหจับปลา ในแม่น้ำบริเวณนี้มีการจับปลามากันทั่วไป ปลาบึกแต่ละตัวมีน้ำหนักเฉลี่ยประมาณ ๒๓๐ ปอนด์ ชาวลาวกล่าวว่ากันว่าตามปกติปลาบึกจะไม่มาอาศัยอยู่ทางตอนล่างเมืองหนองคาย จึงเชื่อว่ามันว่ายออกไปไกลๆ ถึงบริเวณระหว่างหนองคายกับหลวงพระบางเพื่อวางไข่... และปลาขนาดใหญ่อีกชนิดหนึ่งที่ชาวประมงจับได้คือ ปลาเลิม...^{๗๓}

นอกจากนี้การคมนาคมทางบกในแอ่งสกลนครพบว่ามีเส้นทางบกที่ใช้ติดต่อกันภายในพื้นที่ระหว่างชุมชนเมืองต่างๆ และกับเมืองใหญ่อย่างเวียงจันทน์หรือธาตุพนมด้วย ตามเส้นทางที่ใช้มาตั้งแต่สมัยขอมเป็นอย่างน้อย ได้แก่ จากธาตุพนม ผ่านเมืองสกลนครหรือเมืองหนองหานหลวง ผ่านหนองหานน้อย ขึ้นไปถึงเวียงคุก ศรีเชียงใหม่และถึงเขตเวียงจันทน์ ทวาย

^{๗๓} เรือเดียวกัน, ๗๕-๘๐.

ฟอง เส้นทางนี้ยังใช้กันอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๒๔ หรือคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ และในปัจจุบันด้วย การพัฒนาการขนส่งทางบกได้แก่ การใช้แรงงานสัตว์ เช่น ช้าง ม้า วัวและควาย และการประดิษฐ์เครื่องมือที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์ด้วย เช่น แหียงช้างหรือกุบ รถเทียมม้า เกวียนเทียมวัว เป็นต้น

เกวียนของชาวลาวและการใช้วัวเทียมเกวียน เฮอร์เบิร์ต วาริงตัน สมิธ ได้บันทึกไว้ระหว่างเดินทางจากหนองคายไปโคราชเมื่อราว พ.ศ.๒๔๓๕ ไว้ว่า...

...พวกเราเดินทางออกจากหนองคายในช่วงฤดูฝน มุ่งหน้าต่อไปยังโคราชด้วย ขบวนกองเกวียน หรือวัวเทียมเกวียน ๑๔ เล่ม แต่ละเล่มมีวัวเทียม ๒ ตัว กับคนขับ ๑ คน เกวียนทั้ง ๑๒ เล่ม บรรทุกสัมภาระได้มากเท่ากับบรรทุกด้วยช้าง ๑๖ เชือกเมื่อเดินทางในภูมิภาคประเทศที่เป็นเขา... เกวียนของพวกเขามาจากไม้ล้วนๆ ...เฉพาะตัวเกวียนอย่างเดียวนั้นมีน้ำหนักเบา รูปทรงคล้ายกับรถเล็กเทียมม้าตัวเดียว ส่วนของคันเกวียนที่ติดกับแอกจะลอดผ่านช่วงล่างของตัวเกวียนไปถึงตอนท้ายเกวียน ล้อเกวียนมีขนาดกว้างมากและเป็นส่วนที่หนักที่สุด ซึ่งจะติดอยู่บนแกนเพลลาที่ทำมาจากไม้เนื้อแข็ง (ไม้กระเบา บางครั้งก็ใช้ไม้แดง) ตอนปลายด้านในและด้านนอกของคันลากจะมีเพลลาติดอยู่กับเข้าไม้ได้ตัวเกวียน ซึ่งตอนปลายลาดเอียงลงเพื่อทำให้ไม้ที่ตีขวางไว้ตอนหน้าและตอนท้ายของเกวียนอยู่ในระดับตรง เป็นมุมฉากอย่างมั่นคง... น้ำหนักของเกวียนจึงตกลงบนตำแหน่งต่างๆ หลายจุด ซึ่งเป็นส่วนที่ติดด้วยไม้กระเบาจำนวนหนึ่งที่ตีมาเป็นพิเศษ ...เมื่อเกวียนเสียหลักหรือติดหล่ม แกนเพลลาด้านใดด้านหนึ่งหลุดออก... เปลี่ยนแกนอันใหม่ใส่แทนโดยใช้เวลา ๑๕ นาที ... ส่วนหลังคาเกวียนมีลักษณะเป็นฟางถักถี่ๆ ยื่นเป็นเพิงออกไปด้านหน้า คลุมถึงที่นั่งคนขับ ตรงคันเกวียน หลังคานี้สามารถคุ้มแดดคุ้มฝนให้แก่ผู้โดยสารได้เป็นอย่างดี โดยทั่วไปเกวียนมีความยาวประมาณ ๗ ฟุต กว้าง ๓ ฟุต ...พวกวัวเป็นสัตว์ใช้งานที่มีอยู่ทั่วไปในเมือง... เราสามารถปลดแอกให้วัวหยุดพักด้วยสัก ๑๕ นาที ปล่อยให้มันเล็มหญ้ากินจนอิ่ม จากนั้นพวกมันก็พร้อมที่จะออกเดินทางต่อไป...^{๙๔}

พัฒนาการทางเทคโนโลยีด้านต่างๆ ดังกล่าวเป็นปัจจัยทำให้ชุมชนเมืองสามารถก่อตัวและเติบโตขยายตัวได้ในภายหลัง พ.ศ.๒๓๗๑ เป็นต้นมา เพราะเทคโนโลยีเป็นส่วนผลักดันให้กิจกรรมต่างๆ ดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพ ตั้งแต่การผลิตจากการเกษตรกรรม การประมง หัตถกรรม เครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ และอุตสาหกรรมในครัวเรือนทั้งการทอผ้า ทำเครื่องปั้นดินเผา การทำเกลือสินเธาว์ รวมทั้งอุตสาหกรรมการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรแร่ธาตุต่างๆ อย่างการร่อนทอง การสร้างพระพุทธรูปหรือพระธาตุเจดีย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเทคโนโลยีทางการคมนาคมที่

^{๙๔} เรืองเดียวกัน, ๑๓๘-๑๔๑.

มีการพัฒนาสิ่งสมทั้งการใช้แรงงานสัตว์และการประดิษฐ์พาหนะต่างๆ ทั้งทางบกและทางน้ำ เป็นปัจจัยช่วยส่งเสริมให้ชุมชนเมืองมีการติดต่อกับภายนอกได้อย่างสะดวกขึ้น กว้างไกลขึ้น มีการขนส่งสินค้าได้มากขึ้น ทำให้เมืองเติบโตและมีเศรษฐกิจที่ดี

นอกจากนี้ ในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ (ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๔) เมืองโดยทั่วไปยังได้รับการถ่ายทอดวิทยาการเทคโนโลยีสมัยใหม่กับชาติตะวันตกที่เข้ามาล่าเมืองขึ้น ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ชาวตะวันตกได้ผ่านการปฏิวัติทางอุตสาหกรรมมาแล้วในศตวรรษก่อนหน้า สิ่งสำคัญที่มีผลต่อชุมชนและประชากรของเมืองคือ อารุณและยารักษาโรค อารุณนั้นเห็นได้จากปืนคาบศิลาที่เป็นเครื่องประกอบยศของเจ้าเมืองและการฝึกทหารหัวเมืองในเวลาต่อมา ส่วนยารักษาโรค โดยเฉพาะยาคิวินินที่ใช้รักษาไข้มาลาเรียทำให้ผู้คนแถบลุ่มแม่น้ำโขงและเขตป่าดงที่ต้องเผชิญไข้ป่ามีสุขภาพดีขึ้นและอายุขัยยืนยาวขึ้นด้วย การติดต่อของมิชชันนารีอังกฤษ ฝรั่งเศสและอเมริกันกับราชสำนักสยาม และการเดินทางสำรวจเผยแผ่ศาสนาในเขตหัวเมืองมีบันทึกว่าเมื่อเดินทางผ่านหมู่บ้านหรือเขตเมืองต่างๆ จะมีประชาชนที่รู้ข่าวเข้ามาขอยาแก้ไขปอาอยู่เสมอ^{๗๕}

พื้นฐานทางวัฒนธรรม

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

วัฒนธรรมเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งต่อการเกิดและการพัฒนาของชุมชนเมืองในแ่งสกลนครนับตั้งแต่ภายหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์ เป็นต้นมา แ่งสกลนครพัฒนาและได้สิ่งสมทางวัฒนธรรมมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ทวาราวดี เจนละ เขมรโบราณและล้านช้างตามลำดับ อิทธิพลทางวัฒนธรรมดังกล่าวส่งผลให้ชุมชนและการตั้งหลักแหล่งต่างๆ สามารถเจริญเติบโตขึ้นเป็นเมืองได้ แม้ว่าในช่วงเวลาที่ศึกษานี้ปัจจัยด้านการเมืองการปกครองและเศรษฐกิจจะมีความสำคัญและมีอิทธิพลมากก็ตาม แต่ลักษณะทางวัฒนธรรมเป็นตัวบ่งชี้และกำหนดรูปแบบและลักษณะสภาพของเมืองเหล่านี้ ซึ่งวัฒนธรรมในที่นี้คือรูปแบบและวิถีของชีวิตแนวคิดความเชื่อ ที่ผ่านการแลกเปลี่ยนและปรับปรุงจนกลายเป็นลักษณะเฉพาะของท้องถิ่น

กล่าวได้ว่า ในสถานการณ์ที่โครงสร้างทางการเมืองการปกครองล่มสลายหรือเกิดวิกฤตหรือไม่มีความแน่นอน พื้นฐานทางวัฒนธรรมของผู้คน ไม่ว่าจะเป็นคนกลุ่มใหญ่หรือคนกลุ่มย่อยๆ ในสังคมล้วนช่วยจรรโลงชุมชนบ้านเมืองให้คงอยู่และดำเนินต่อไป หรือทำให้เกิดการรวมตัวกันเป็นบ้านเมืองได้ บริเวณแ่งสกลนครเป็นที่รวมของรูปแบบกระแสวัฒนธรรมแบบต่างๆ ผู้คนที่

^{๗๕} เสาวลักษณ์ กิษานนท์, แปลและเรียบเรียง, ห้าปีในสยาม เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๔), ๒๒๓-๒๒๕.

เป็นประชากรของดินแดนนี้มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม และได้สั่งสมกระแสวัฒนธรรมผ่านช่วงสมัยต่างๆ มาแล้ว นับแต่สมัยยุคก่อนประวัติศาสตร์จนถึงสมัยล้านช้าง^{๓๖} เป็นที่รวมของผู้คนกลุ่มต่างๆ ที่อยู่ระหว่างศูนย์กลางอำนาจรัฐ มีการแลกเปลี่ยน สั่งสมและผสมผสานทางวัฒนธรรม เห็นได้จากศิลปกรรมที่องค์พระธาตุพนมในยุคเริ่มแรกสร้าง มีลักษณะรูปแบบของศิลปกรรมจากที่ต่างๆ ทั้งจีน เวียดนาม จาม เขมรและทวารวดี ฯลฯ ซึ่งลักษณะเช่นนี้เป็นรูปแบบของการรวมตัวกันตั้งถิ่นฐานเกิดเป็นชุมชน พัฒนาเป็นเมืองในแอ่งสกลนคร ทั้งในอดีตและช่วงเวลาตั้งแต่ พ.ศ.๒๓๗๑ เป็นต้นมารวมถึงในปัจจุบันด้วย

การสั่งสมและผสมผสานทางวัฒนธรรม ซึ่งดำเนินต่อเนื่องมาโดยตลอดนับตั้งแต่สมัยยุคก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์ มีส่วนสำคัญอย่างยิ่งต่อการก่อตัวของชุมชนและเมืองในช่วงเวลาที่ศึกษานี้ พื้นฐานทางวัฒนธรรมที่ซับซ้อน สั่งสมและผสมผสานความหลากหลายของแอ่งสกลนครทำให้สามารถรวบรวมผู้คนก่อตัวเป็นสังคมขึ้นได้ แม้ศูนย์กลางที่ล้านช้างเวียงจันทน์จะล่มสลายไปแล้วก็ตาม

การผสมผสานทางวัฒนธรรมของผู้คนที่หลากหลายทำให้เมืองในแอ่งสกลนครแม้จะเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านช้างแล้ว แต่มีความแตกต่างไปจากบริเวณหลวงพระบางหรือเมืองต่างๆ ทางฝั่งซ้ายอื่นๆ อย่างน้อยในด้านสำนึกอดีตของผู้คนโดยสะท้อนออกมาในพื้นที่หรือตำนานเมืองต่างๆ ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับพระเจ้าล้านช้าง พระเจ้าศรีโคตรบองและพระยาขอม นอกจากนี้ในแง่ของวิถีชีวิตผู้คนประชาชนพบว่ามี การติดต่อสัมพันธ์กับพวก"ผีน้อย"ด้วย^{๓๗} บ่งชี้ได้ว่าชาวลาวที่เข้ามาในบริเวณนี้ได้มาติดต่อกับชาวพื้นถิ่นดั้งเดิม แล้วผสมกลมกลืนเป็นประชากรชาวเมืองในแอ่งสกลนครในที่สุด

พื้นฐานที่สำคัญของดินแดนแอ่งสกลนคร คือ เป็นเขตที่อยู่ระหว่างอาณาจักรหรือรัฐใหญ่ๆ กล่าวคือ สมัยก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๙ เป็นกลุ่มของบ้านเล็กเมืองน้อยรวมตัวกันเป็นกลุ่มหรือแคว้น ได้แก่ แคว้นศรีโคตรบองและแคว้นสุวรรณภูมิที่ปรากฏตามตำนานอุรังคธาตุ ก่อนที่จะกลายมาเป็นกลุ่มเมืองที่อยู่ใกล้ศูนย์กลางของอาณาจักรล้านช้างนับตั้งแต่ พ.ศ.๒๑๐๓ เป็นต้นมา

^{๓๖} ศรีศักร วัลลิโภดม, แอ่งอารยธรรมอีสาน, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๘), ๑๗๗.

^{๓๗} ธีรชัย บุญมาธรรม, ประวัติศาสตร์สังคมอีสานตอนบน พ.ศ.๒๓๑๘-๒๕๕๐ (มหาสารคาม : คณะวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ วิทยาลัยครูมหาสารคาม, ๒๕๓๖), ๑๐.

^{๓๘} ชาวล้านช้างได้แพร่ขยายอำนาจเข้ามายังพื้นที่แถบนี้ตั้งแต่รัชสมัยพระเจ้าฟ้ารุ่งม และพระเจ้าสามแสนไท่ไตรภวนาท และเข้ามาอย่างชัดเจนมากขึ้นในรัชสมัยพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชจนถึงรัชสมัยพระเจ้าอนุทรรราช (อนุวงศ์) ดังนั้นการที่เวียงจันทน์ถูกทำลายและเมืองในแอ่งสกลนครหลุดพ้นจากโครงสร้างอำนาจของล้านช้าง จึงนับได้ว่าเป็นการทวนกลับไปสู่สภาพการณ์อย่างเดิมที่เป็นบ้านเล็กเมืองน้อยเป็นเขตที่อยู่ระหว่างศูนย์อำนาจต่างๆ ทั้งสยาม ล้านช้าง(หลวงพระบาง-จำปาศักดิ์) ล้านนาและเวียงตนาม

การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครอง

เมืองในแอ่งสกลนครตั้งแต่สมัยอาณาจักรล้านช้างหรือเมื่อ พ.ศ.๒๑๐๓ เป็นต้นมา เป็นอย่างน้อยจนถึงช่วงก่อนหน้าเหตุการณ์สงครามเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ.๒๓๖๙-๒๓๗๑ มีศูนย์กลางทางการเมืองการปกครองอยู่ที่อาณาจักรล้านช้างเวียงจันทน์ มีระบบและโครงสร้างทางการเมืองการปกครองแบบล้านช้าง กล่าวคือ มีเมืองหลวงคือเวียงจันทน์ เมืองในพื้นที่แอ่งสกลนครหลายเมืองเป็นหัวเมืองขึ้นในและเมืองลูกหลวงของอาณาจักรล้านช้างเวียงจันทน์ อาทิ เมืองเวียงคุก, เมืองพรานพร้าว, เมืองปะโค, เมืองदानซ้าย, เมืองเชียงใหม่หนองหาน, เมืองปากห้วยหลวงและเมืองนครพนม เป็นต้น^{๓๙} โดยเฉพาะเมืองโพนพิสัย เมืองเวียงคุก และเมืองนครพนม มีความสำคัญยิ่งต่อเมืองเวียงจันทน์ในฐานะเป็นเมืองลูกหลวง^{๔๐} เมืองนครพนมมีความสำคัญรองจากเวียงจันทน์ในบรรดาเมืองทางตอนใต้ลงมาและดูแลบริเวณพระธาตุซึ่งเป็นปูชนียสถานที่สำคัญ ส่วนเมืองเวียงคุกเป็นเมืองสำคัญทางเศรษฐกิจและการค้า วัน วูสตอฟ (Van Wuysthoff)^{๔๑} ทูต

^{๓๘} ศรีศักร วัลลิโภดม, “เขตสะสมก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ในอีสานเหนือ,” เมืองโบราณ ๖ (ตุลาคม – พฤศจิกายน ๒๕๒๒) : ๒๙-๓๘.

^{๓๙} ธวัช ปุณโณทก, “ศิลาจารึกสมัยไทยลาว, อักษร,” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่มที่ ๑๒, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒), ๔๓๐๓.

^{๔๐} สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ, คู่มือแผนที่ประวัติศาสตร์อีสาน (ขอนแก่น : CIDA และสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๓๑), ๒๗-๓๓.

^{๔๑} บันทึกของ วัน วูสตอฟ (Gerrit Van Wuysthoff) พ่อค้าชาวฮอลันดาจากบริษัทอินเดียตะวันออกของประเทศฮอลันดา (VOC.) ซึ่งเดินทางมาเวียงจันทน์ตามลำน้ำโขง เมื่อ ค.ศ.๑๖๔๑ - ๑๖๔๒ บันทึกของเขาได้ตีพิมพ์ครั้งแรกเป็นภาษาฮอลันดา เมื่อ ค.ศ.๑๖๖๙, และบันทึกของคุณพ่อ มารินี (Giovanni Filippo de Marini) บาทหลวงชาวอิตาลี ที่ไม่ได้เดินทางมาถึงอาณาจักรล้านช้างด้วยตนเอง แต่ใช้ข้อมูลการเดินทางของ Giovanni Maria Leria บาทหลวงชาวอิตาลีที่พำนักอยู่เวียงจันทน์เป็นเวลา ๕ ปีเศษแทน คุณพ่อ

การค้าชาวฮอลันดาที่เดินทางเข้ามาถึงเวียงจันทน์ทางแม่น้ำโขงจากกัมพูชาในรัชสมัยพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราช ได้กล่าวถึงเมืองธาตุนมว่าเป็นเมืองใหญ่ เป็นศูนย์กลางทางศาสนาที่สำคัญของภูมิภาค และเมืองนคร (พนม) หรือมรุกขนคร วัน วุสตอฟ ได้กล่าวไว้ว่า...

“... การบริหารในที่นี้ (นครพนม) ได้ดำเนินการด้วย Tevinia^{๒๒} (ขุนนาง) ชั้นสูง หรือเจ้าผู้ปกครองของอาณาจักรนี้ แม้ว่าโดยปกติแล้วมีบ้านเรือนของตนอยู่ที่ราชธานีก็ตาม แต่ท่านยังปกครองภาคใต้ทั้งหมด ...”^{๒๓}

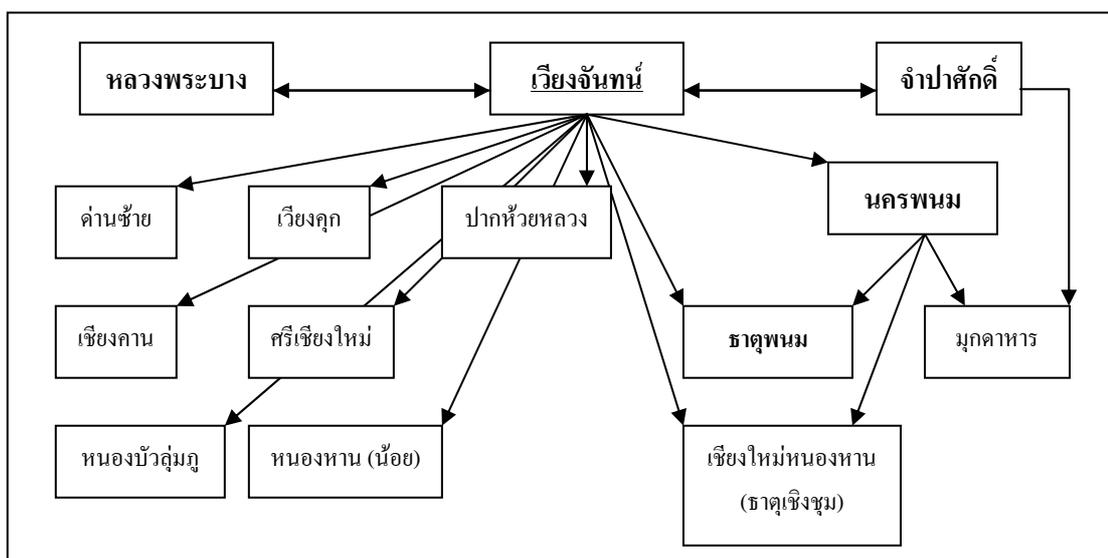
จากบันทึกดังกล่าว เราจะเห็นถึงความสำคัญของเมืองในแอ่งสกลนครที่มีต่อเมืองหลวงของอาณาจักรล้านช้าง อย่างน้อยในทัศนะของนักเดินทางชาวต่างชาติที่ได้พบเห็นเหตุการณ์ร่วมสมัย กรณีเมืองนครพนมที่ วัน วุสตอฟ ตั้งข้อสังเกตนั้นเพราะเมืองนครพนมมีสถานะเป็นเมืองสำคัญของจากเวียงจันทน์ เจ้าเมือง คือ พระบรมราชา มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับราชสำนักเวียงจันทน์และดูเหมือนว่าบารมีของเจ้าเมืองนครพนมจะเป็นรองแค่เวียงจันทน์เท่านั้น โดยมีอำนาจความรับผิดชอบปกครองดูแลหัวเมืองทางตอนใต้และบริเวณแอ่งสกลนคร ครอบคลุมศูนย์กลางทางศาสนาที่พระธาตุนม รวมทั้งชุมชนและเส้นทางการค้าแถบนี้ด้วย สำหรับระบบการเมืองการปกครองของเมืองนั้นเป็นแบบล้านช้าง ได้แก่ ระบบ “อาญาสี่” หรือมีผู้ปกครองสูงสุด ๔ ตำแหน่งตามลำดับ คือ เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงษ์ และราชบุตร โครงสร้างเช่นนี้มิใช่ตั้งแต่ระดับอาณาจักรและในแต่ละเมืองใหญ่และเมืองเล็ก นอกจากนี้ยังมีตำแหน่งอื่นๆ อีกตามธรรมเนียมการปกครองของราชอาณาจักรลาวล้านช้าง^{๒๔}

Leria อยู่เวียงจันทน์ตั้งแต่เดือนกรกฎาคม ค.ศ. ๑๖๔๒ ถึงเดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๖๔๗, บันทึกของคุณพ่อ มารินี ได้ตีพิมพ์เป็นภาษาอิตาลี ใน ค.ศ. ๑๖๖๓ และแปลเป็นภาษาฝรั่งเศส (เฉพาะบทที่ ๑-๖) ใน ค.ศ. ๑๖๖๖ แล้วฉบับภาษาฝรั่งเศสนี้ได้ถูกแปลเป็นภาษาลาวอีกต่อหนึ่ง

^{๒๒} น่าจะหมายถึง ท้าวเพี้ย หรือท้าวพญา

^{๒๓} บันทึกของ Van Wuysthoff, อ้างถึงใน โยชียูกิ มาซุฮารา, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของราชอาณาจักรลาวล้านช้าง สมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๑๔-๑๗, ๘๙-๙๐.

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน ทองพูล ศรีจักร, พระราชธรรมเนียมลาวล้านช้าง, พิมพ์ในงานปลงศพ อุบาสิกา เจียง ศรีจักร ณ วัดป่าบ้านน้ำคำ อำเภอธาตุนม, (ม.ป.ท., ๒๕๗๙).

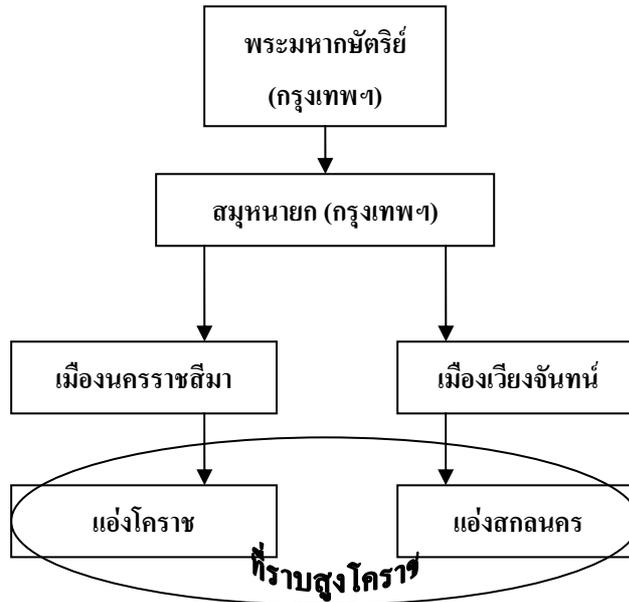
ภาพที่ ๒ โครงสร้างทางการเมืองการปกครองของกลุ่มเมืองในแอ่งสกลนครสมัยล้านช้าง พ.ศ.

๒๑๐๓-๒๓๗๑.

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

เมื่ออาณาจักรล้านช้างทั้งสามตกเป็นประเทศราชของสยามตั้งแต่ พ.ศ.๒๓๒๒

อิทธิพลของราชสำนักสยามได้เริ่มแพร่เข้ามาแทรกแซงโดยผ่านทางเมืองนครราชสีมาและภายใต้การกำกับดูแลของสมุหนายก แต่ในพื้นที่แอ่งสกลนครยังคงต้องติดต่อกับราชสำนักสยามผ่านทางเมืองเวียงจันทน์ซึ่งเป็นเมืองประเทศราชและเมืองศูนย์กลางของกลุ่มเมืองบริเวณนี้อยู่ จนกระทั่งถึงรัชสมัยพระเจ้าอนุรุทธราชา (อนุวงศ์) จึงได้เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญขึ้นภายหลังจากสงคราม พ.ศ.๒๓๖๙-๒๓๗๑

ภาพที่ ๓ ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับเมืองในแองสกลนคร พ.ศ. ๒๓๒๒-๒๓๗๑

เมื่อเมืองเวียงจันทน์ถูกทำลายภายหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์ ในเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๓๗๑ นอกจากบริเวณนี้จะไม่มีเมืองที่เป็นประเทศราชของสยามอีกต่อไปแล้ว ยังเป็นการล่ม

สลายของเมืองศูนย์กลางของกลุ่มเมืองด้วย โครงสร้างของกลุ่มเมืองในสมัยล้านช้างเวียงจันทน์เดิมได้พังทลายลง ถึงแม้จะยังคงใช้ระบบอาญาสิทธิ์ต่อมาในแต่ละเมืองก็ตาม แต่ภายหลังเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๓๗๑ ราชสำนักสยามได้สถาปนากองทัพที่ตรงข้ามเมืองเวียงจันทน์ทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงขึ้นเป็นเมืองหนองคาย ตั้งให้ท้าวสุวอธรรมมา (บุญมา) เป็นเจ้าเมืองคนแรกในที่พระปฐมเทวภิบาล^{๕๕} ทำหน้าที่ควบคุมดูแลเมืองในบริเวณนี้แทนเมืองเวียงจันทน์

เมืองหนองคายมีสถานะเป็นหัวเมืองเอกขึ้นตรงต่อราชสำนักกรุงเทพฯ ตำแหน่งพระปฐมเทวภิบาลเป็นขุนนางของสยามไม่ใช่พระเจ้าประเทศราชเหมือนเจ้าอนุวงศ์ ถึงแม้ว่าอาจจะมีความพยายามแสดงบทบาทและมองสถานะของเมืองนี้เสมือนประเทศราช ในด้านการเมืองการปกครองแล้วเมืองหนองคายนั้นน่ามีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับราชสำนักสยามมาก โดยเฉพาะเรื่องการตอบสนองต่อนโยบายและมาตรการต่างๆ จากส่วนกลาง และการสนับสนุนส่งเสริมให้ผู้คนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานและเกิดมีเมืองใหม่ๆ ขึ้นมากในพื้นที่แองสกลนคร (ตั้งแต่ทศวรรษ

^{๕๕} เจ้าเมืองผู้นี้เป็นเชื้อสายพระวอ พระตา ที่พาผู้คนอพยพแยกตัวออกมาจากราชสำนักเวียงจันทน์ เมื่อราว พ.ศ. ๒๓๐๘-๒๓๑๑

พ.ศ.๒๓๗๐-๒๔๒๐) นับได้ว่าช่วงเวลาตั้งแต่ พ.ศ.๒๓๗๑ เป็นต้นมานั้นพัฒนาการด้านต่างๆ ของกลุ่มเมืองในแอ่งสกลนครอยู่ภายใต้ศูนย์กลางที่เมืองหนองคาย ก่อนจะย้ายมาที่บ้านเดือหมากแข้ง (อุดรธานี) เมื่อ พ.ศ.๒๔๓๖^{๕๖}

การเปลี่ยนแปลงของประชากร

การเคลื่อนย้ายของผู้คนระหว่างสองฝั่งของแม่น้ำโขงแถบแอ่งสกลนคร มีอยู่อย่างต่อเนื่องตลอดเวลานับตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์เรื่อยมา เริ่มต้นสมัยประวัติศาสตร์ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ จนถึงสมัยอาณาจักรล้านช้างประมาณพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ผู้คนที่เป็นประชากรของแอ่งสกลนครมีความหลากหลายหมุนเวียนเปลี่ยนแปลงและผสมผสานกัน มีทั้งที่เคลื่อนย้ายเข้ามาจากภายนอกและที่อยู่มาแต่ดั้งเดิม โดยพื้นฐานของพื้นที่แล้วผู้คนในบริเวณนี้มีการเคลื่อนย้ายติดต่อสัมพันธ์กับภายนอกอยู่แล้วอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัย

อาณาจักรล้านช้างเมื่อย้ายเมืองหลวงมาที่เวียงจันทน์ ทำให้มีเมืองสำคัญ ของล้านช้างกระจายตัวอยู่ทั่วไปในบริเวณสองฝั่งแม่น้ำโขง บริเวณดังกล่าวถือเป็นเขตชุมชนเดียวกันทั้งสองฝั่ง จึงมีผู้คนอพยพเคลื่อนย้ายไปมาเป็นปกติและหนาแน่น เรียกเป็นเขต"ลาวเวียง"หรือลาวภาคกลาง

ชาวลาวที่อยู่แถบเวียงจันทน์และแอ่งสกลนคร มีการเคลื่อนย้ายไป-มาระหว่างสองฝั่งแม่น้ำโขงอยู่แล้ว แต่การอพยพย้ายถิ่นเข้ามายังแอ่งสกลนครและที่ราบสูงโคราชส่วนอื่นๆ ทางฝั่งขวาที่มีบันทึกไว้ในหน้าประวัติศาสตร์ครั้งสำคัญ ได้แก่ กลุ่มเจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็ก กลุ่มพระวอพระตา กลุ่มเจ้าฟ้าขาว-โสมพะมิตร และกลุ่มท้าวแล เป็นต้น โดยเฉพาะกลุ่มพระวอพระตา (พ.ศ.๒๓๐๘-๒๓๑๑) ที่พาผู้คนชาวลาวเวียงอพยพออกมาตั้งเมืองอยู่ที่หนองบัวลำภู และกลุ่มเจ้าฟ้าขาว-โสมพะมิตร (พ.ศ.๒๓๑๑) ที่มาตั้งหลักแหล่งอยู่บริเวณลุ่มน้ำสงครามแถบบ้านฟ้าขาว บ้านพันนา^{๕๗} ซึ่งให้เห็นว่าชาวลาวเข้ามาตั้งชุมชนอยู่ในแอ่งสกลนครจำนวนมาก และจากการที่สามารถอพยพผู้คนออกมาจากเวียงจันทน์เข้ามายังบริเวณนี้ได้ แสดงว่ามีความสัมพันธ์ทางเครือญาติและชาติพันธุ์เป็นพื้นฐานมาแต่เดิม

^{๕๖} อรรถวรณ์ นพดารา, "การปรับปรุงการปกครองและความขัดแย้งกับฝรั่งเศสในมณฑลอุดร พ.ศ. ๒๔๓๗ - ๒๔๔๙" (วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๑๙), ๑๔๖-๑๔๗.

^{๕๗} ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น, ๑๐๒-๑๐๙.

การอพยพเคลื่อนย้ายของประชากรภายหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. ๒๓๖๙-๒๓๗๐ เป็นเหตุการณ์สำคัญที่ส่งผลให้มีเมืองเกิดขึ้นจำนวนมากในเวลาหลังจาก พ.ศ. ๒๓๗๑ ต่อมา^{๔๔} และเป็นสภาพการณ์ที่แตกต่างออกไปจากยุคสมัยก่อนหน้านั้น กล่าวคือ สงครามเจ้าอนุวงศ์ ในแง่หนึ่งเป็นสงครามแย่งชิงประชาชนระหว่างสยามกับล้านช้าง(เวียงจันทน์) และเมื่อฝ่ายเวียงจันทน์ปราชัยผู้คนของเมืองในแอ่งสกลนครก็ถูกกวาดต้อนเคลื่อนย้ายออกไปไว้ในเขตอำนาจของสยามเช่นเดียวกับบริเวณเวียงจันทน์^{๔๕} เพราะในเวลานั้นถือว่าบริเวณแอ่งสกลนครอยู่ในดินแดนของอาณาจักรล้านช้าง(เวียงจันทน์)ด้วย

เมื่อประชากรของเมืองในแอ่งสกลนครลดน้อยเบาบางลงจนบางเมืองแทบจะเป็นเมืองร้าง แม้แต่ในเขตกัลปนา วัด, พระธาตุ เจดีย์ ปูชนียสถาน ศาสนสถานต่างๆ ก็ได้รับผลกระทบด้วย รัฐบาลสยามในราชสำนักสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ได้สนับสนุนให้บรรดาเจ้าเมืองกรมการท้าวเพี้ยที่จงรักภักดีออกไปแสวงหาประชากรมาเพิ่มเติมทดแทนในเมืองของตน โดยการกวาดต้อนเกลี้ยกล่อมผู้คนจากเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงปากตะวันออกเขตต่อกับแดนเวียดนาม บริเวณเมืองคำเกิด คำม่วน เมืองมหาชัยกองแก้ว เมืองพิน เมืองนอง ให้เข้ามาตั้งถิ่นฐานในแอ่งสกลนคร และที่ราบสูงโคราชบริเวณอื่นๆ เหตุการณ์การเคลื่อนย้ายประชานดังกล่าวเป็นการอพยพย้ายถิ่นครั้งสำคัญในประวัติศาสตร์ของภูมิภาคลุ่มน้ำโขงและกลุ่มคนลาว-ไท

การไปกวาดต้อนและเกลี้ยกล่อมผู้คนจากเมืองทางปากตะวันออกของแม่น้ำโขงเข้ามายังแอ่งสกลนคร ถือได้ว่าเป็นการเคลื่อนย้ายผู้คนจากเขตชายแดนเข้ามาไว้บริเวณส่วนกลางของล้านช้างนั่นเอง จะเห็นได้ว่าผู้ปกครองของเมืองต่างๆ ในแอ่งสกลนครจะรู้จักและคุ้นเคยกับบรรดาผู้นำหรือหัวหน้าของกลุ่มชาติพันธุ์ที่ไปกวาดต้อนเกลี้ยกล่อมเป็นอย่างดี และเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้การดำเนินนโยบายดังกล่าวสัมฤทธิ์ผล ทำให้ประชากรของเมืองที่เคยร้างในแอ่งสกลนครเพิ่มขึ้นจำนวนมากและรวดเร็วภายในระยะเวลาอันสั้นและเกิดชุมชนซึ่งจะพัฒนาขึ้นเป็นเมืองใหม่ต่อมาจาก พ.ศ. ๒๓๗๑-๒๔๒๔

การเคลื่อนย้ายของผู้คนจากภายนอกเข้ามายังแอ่งสกลนครในครั้งนี้ มีทั้งโดยความสมัครใจเข้ามาสวามิภักดิ์เอง การใช้กองกำลังเข้าไปกวาดต้อน และการเกลี้ยกล่อม แต่วิธีการที่ได้ผลดีที่สุด คือ การเข้าไปชักชวนเกลี้ยกล่อมของบรรดาเจ้าเมืองกรมการที่มีสายสัมพันธ์และ

^{๔๔} สุวิทย์ ธีรศาสตร์, ประวัติศาสตร์ลาว ค.ศ. ๑๗๗๙-๑๙๗๕ (กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๓), ๑๒๙-๑๓๓.

^{๔๕} บังอร ปิยะพันธุ์, ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๕๑), ๕๓.

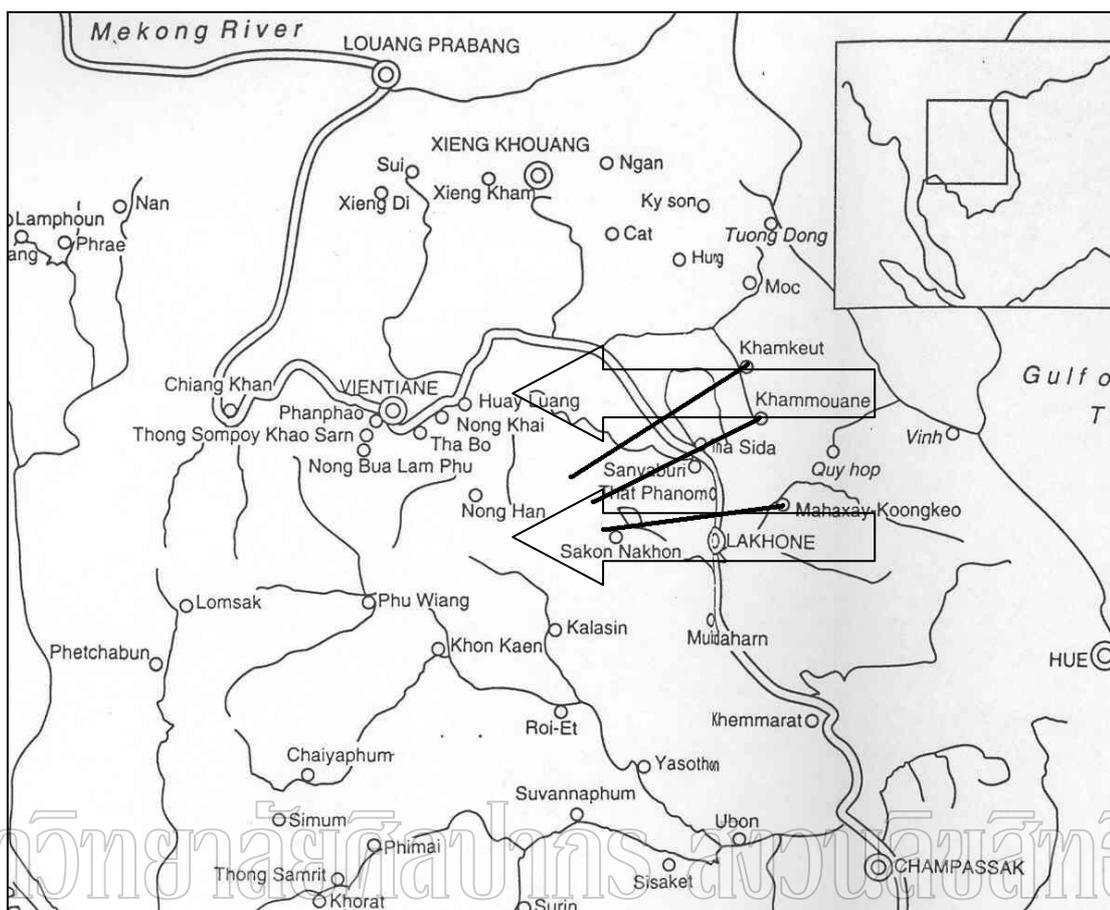
คุ้นเคยกับกลุ่มต่างๆ ทางฝั่งซ้ายและที่หลบหนีเข้าป่า ดังกรณีของเจ้าเมืองสกลนคร^{๙๐} กับกลุ่มที่อยู่เมืองมหาชัยกองแก้ว บริเวณแขวงคำม่วนทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เอกสารพื้นเวียงได้กล่าวถึงเหตุการณ์ดังกล่าวไว้ดังนี้

	“...อุปราชาเจ้า	เสวยราชหนองหาน
ชื่อว่าเมืองสกล-	ตะนนคร	แมนไทยประทานให้
เจ้าก็	ตกแต่งขึ้น	เกลี้ยกล่อมเอาครัว
ฝูงหมู่	ยังหลงหลอ	เฮี้ยฮายคาค้าง...
	...เอามาสูม	ตอมโฮมเป็นบ้าน
อย่าให้	กลัวเกรงย่าน	การใดสักสิ่ง
ฝูงหมู่	เป็นพี่น้อง	ดีฮ้ายบอกกัน แท้แล้ว.” ^{๙๑}

ผู้คนที่อพยพหลังไหลเข้ามาตั้งถิ่นฐานทำให้แ่งสกลนครเพิ่มจำนวนประชากรอย่างรวดเร็ว ซึ่งเป็นเหตุการณ์ภายหลังจากสงครามไม่นานนัก ผู้คนจำนวนมากและหลากหลายทางวัฒนธรรมเช่นนี้ ทำให้มีการตั้งชุมชนกระจายตัวไปตามทำเลต่างๆ ทั่วบริเวณแ่งสกลนคร ความเคลื่อนไหวของผู้คนดังกล่าว เป็นผลต่อเนื่องจากเหตุสงครามเจ้าอนุวงศ์จนถึงระยะสงครามระหว่างสยามกับเวียดนามหรือ”อานาม-สยามยุทธ์” และการแพร่ขยายของอาณานิคม(ฝรั่งเศส)ในดินแดนลาว เมื่อผู้คนจำนวนมากเข้ามาตั้งถิ่นฐานในแ่งสกลนครและฝั่งขวาของแม่น้ำโขงเท่ากับเป็นการตัดกำลังของฝ่ายเวียงจันทน์ไม่ให้เกิดกลับมาก่อการได้อีก หลังจากที่ได้เผาทำลายเมืองไปแล้วเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ.๒๓๗๑ ฝ่ายสยามได้ผลประโยชน์จากกำลังคนซึ่งเป็นแรงงานการผลิต และกองกำลังทหารไว้ในหัวเมืองที่จงรักภักดีและขึ้นตรงต่อราชสำนักที่กรุงเทพฯ โดยเฉพาะอย่างยิ่งผลประโยชน์จากส่วย และได้ประโยชน์ในเชิงยุทธศาสตร์ในการสงครามกับเวียดนามด้วย ทำให้ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงร้างผู้คน เมื่ออาณานิคมฝรั่งเศสเข้ามาครอบครองดินแดนลาวฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเสมือนได้ดินแดนที่ว่างเปล่า ผู้คนที่เคลื่อนย้ายเข้ามาเวลานั้นมีหลายกลุ่มชาติพันธุ์ ได้แก่ ผู้ไท ญ้อ ไย้ย ไล่ กะเลิง แสก และข่า ส่งผลกระทบโดยตรงต่อโครงสร้างด้านต่างๆ ของเมืองในแ่งสกลนคร ซึ่งจะได้กล่าวในรายละเอียดต่อไปข้างหน้า

^{๙๐} พระยาประเทศธานี (คำสาย) เจ้าเมืองสกลนครเคยเป็นอุปฮาดเมืองมหาชัยกองแก้ว

^{๙๑} จารุบุตร เรื่องสุวรรณ, สอปกัน, พื้นเวียง (กลอน ๗) : พงศาวดารเวียงจันทน์ สมัยพระเจ้าอนุรุทธาธิราช (พระเจ้าอนุวงศ์) (กรุงเทพฯ : สมาคมประวัติศาสตร์, ๒๕๒๕), ๑๑๕-๑๑๖.

ภาพที่ ๔ การอพยพเคลื่อนย้ายของผู้คนเข้ามาในพื้นที่แอ่งสกลนคร หลัง พ.ศ.๒๓๗๑

ที่มา : ปรับปรุงจาก, “Vietnamese source materials concerning the 1827 conflict between the court of Siam and the Lao principalities,” The center for East Asian Cultural Studies for UNESCO, The Toyo Bunko (Tokyo : Komiyama, 2001), แผนที่ประกอบ.

การเปลี่ยนแปลงทางสังคม

สภาพสังคมของเมืองในแอ่งสกลนครใน พ.ศ.๒๓๗๑ ถือว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงตามสถานการณ์ทางการเมืองการปกครองของอาณาจักรล้านช้างเวียงจันทน์ ก่อนหน้านั้นหรือนับตั้งแต่ พ.ศ.๒๑๐๓ เป็นต้นมาเป็นอย่างน้อย เมืองในแอ่งสกลนครถือได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของสังคมล้านช้างโดยเฉพาะศูนย์กลางที่เวียงจันทน์

สภาพสังคมของเมืองในแอ่งสกลนครสมัยอาณาจักรล้านช้าง ประกอบด้วยกลุ่มคนในชนชั้นต่างๆ ได้แก่ ชนชั้นปกครอง คือ คณะอาญาสี่และผู้ช่วย กลุ่มผู้นำท้องถิ่น, กลุ่มพระสงฆ์,

ไพร่หรือเลิก และข้า ทาส ข่อย หรือข้าโอกาส ข้าวัด ข้าพระโยมสงฆ์^{๑๒} โดยอยู่ภายใต้ฮีต ๑๒ คอง ๑๔ และกฎหมายล้านช้าง อาทิ อาณาจักรหลักคำ กฎหมายโคสวราชฎร์ เป็นต้น

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมได้เริ่มมาตั้งแต่เวียงจันทน์ตกเป็นประเทศราชแล้ว เพราะภายหลังจากสงคราม พ.ศ.๒๓๒๑-๒๓๒๒ สยามได้เริ่มกวาดต้อนผู้คนออกจากพื้นที่นี้ และที่สำคัญได้เข้ามาควบคุมประชาชนด้วยการสักเลก เริ่มใน พ.ศ.๒๓๒๗ ปีเริ่มแรกในรัชกาลที่ ๓ มาตรการดังกล่าวนี้ไม่เคยปรากฏมาก่อนในหัวเมืองลาว การสักเลกเป็นการจำกัดการเคลื่อนไหวของผู้คน และเพื่อรับประกันจำนวนผลผลิตที่จะส่งเป็นส่วย แต่ทำให้โครงสร้างทางสังคมแบบล้านช้างเดิมสั่นคลอนและเปลี่ยนแปลงไป และเป็นเหตุผลหนึ่งของสงครามในปี พ.ศ.๒๓๖๙-๒๓๗๑ เพราะเป็นการแทรกแซงจากภายนอกเข้ามาควบคุมประชากรของเมือง

การเปลี่ยนแปลงประชากรครั้งใหญ่ภายหลังจากสงครามเจ้าอนุวงศ์ โครงสร้างสังคมของเมืองในแอ่งสกลนครได้เปลี่ยนไปด้วย กล่าวคือ ผู้คนมีอิสระมากขึ้นจากกรอบสังคมแบบเดิม สถาบันทางสังคมได้ล่มสลายไปตามการเมืองเมืองการปกครอง ส่วนใหญ่แล้วผู้คนจะอยู่ภายใต้หัวหน้ากลุ่มหรือนายบ้านของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ อาทิ ผู้ไท ใ้ญ่ ญ้อ ไย้ย แสก เป็นต้น บรรดาหัวหน้าหรือจำบ้านสามารถเลื่อนขึ้นไปเป็นเจ้าเมืองได้ ซึ่งเดิมนั้นจะต้องเป็นกลุ่มหรือลูกหลานของคณะอาญาสี่เท่านั้น และกลุ่มคนในตระกูลไท-ลาวหรือออกสไตรเอเชียติก พวกชาติต่างๆ มีสถานภาพเป็นเลิก-ไพร่ของเมืองได้เหมือนกัน นอกจากนี้การเข้ามาสักเลกแทรกแซงของสยามยังแบ่งผู้คนของเมืองออกไปเป็นกองต่างๆ เช่น กองเจ้าเมือง กองอุปฮาด กองราชวงศ์ กองราชบุตร และเลกยก^{๑๓}

สถานการณ์ดังกล่าวส่งผลให้เกิดมีชุมชนหรือการตั้งหลักแหล่งจำนวนมาก และชุมชนเหล่านั้นได้เติบโตยกสถานภาพขึ้นเป็นเมืองกระจายตัวอยู่ในพื้นที่แอ่งสกลนคร

^{๑๒} ปิยฉัตร สิริอุษะฮาด, “กลุ่มชนในสังคมล้านช้าง,” วารสารสุโขทัยธรรมมาธิราช ๑๔, ๓ (กันยายน-ธันวาคม ๒๕๔๔) : ๑๐๕-๑๐๙.

^{๑๓} อธิชัย บุญมาธรรม, ประวัติศาสตร์สังคมอีสานตอนบน พ.ศ.๒๓๑๘-๒๔๕๐ (มหาสารคาม : วิทยาลัยครูมหาสารคาม, ๒๕๓๖), ๑๑๓.

ปัจจัยทางเศรษฐกิจ

พื้นที่บริเวณแอ่งสกลนครเป็นเขตเศรษฐกิจที่สำคัญมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เหตุเพราะทำเลที่ตั้ง สภาพแวดล้อม ระบบนิเวศน์ และเส้นทางคมนาคมที่สามารถติดต่อกับภายนอกได้ทั้งทางแม่น้ำโขงและสาขา และทางบก ในสมัยอาณาจักรล้านช้างพื้นที่แอ่งสกลนครเป็นทั้งเมืองท่าค้าขายและแหล่งผลิต ทวีความสำคัญจนกระทั่งเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้ผู้ปกครองของอาณาจักรล้านช้างตัดสินใจย้ายเมืองหลวงลงมาที่เวียงจันทน์ใน พ.ศ.๒๑๐๓ เพื่อควบคุมดูแลและมีส่วนร่วมในวิถีเศรษฐกิจของพื้นที่นี้

เมืองในแอ่งสกลนครสมัยล้านช้าง (ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ – ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔) เป็นแหล่งผลิตและแหล่งรวบรวมสินค้าที่สำคัญ โดยเฉพาะบริเวณริมฝั่งแม่น้ำโขงแถบเวียงจันทน์-เวียงคุก และธาตุพนม การย้ายเมืองหลวงของอาณาจักรล้านช้างมาที่เวียงจันทน์ใน พ.ศ.๒๑๐๓ มีความหมายเป็นการเข้ามาควบคุมแหล่งทรัพยากรและชุมชนเส้นทางการค้าที่สำคัญนั่นเอง^{๕๔} การมีแหล่งผลิตและทรัพยากรถือเป็นพื้นฐานของการตั้งถิ่นฐานชุมชน ส่วนการแลกเปลี่ยนและการค้าขนส่งผลให้ชุมชนเติบโตและมีเครือข่ายสัมพันธ์กับภายนอก^{๕๕}

เมืองในสมัยอาณาจักรล้านช้างเวียงจันทน์บริเวณแอ่งสกลนครที่ปรากฏประวัติศาสตร์ อาทิ เมืองปากห้วยหลวง ศรีเชียงใหม่ เวียงคุก นครพนม (มรุกขนคร) ธาตุพนม มุกดาหาร หนองบัวลุ่มภู กะลิมเมืองพาน หนองหานหลวง^{๕๖} (สกลนคร) ด่านซ้าย เชียงคาน และเซเลไล (ทรายขาว) เมืองเหล่านี้มีบทบาทและความสำคัญต่อเวียงจันทน์และอาณาจักรล้านช้าง เช่น เมืองเวียงจันทน์-ศรีเชียงใหม่, เมืองท่าค้าขายอย่างเมืองเวียงคุก ปากห้วยหลวง และธาตุพนม มีหลักฐานชัดเจนจากบันทึกของชาวตะวันตกที่เข้ามายังดินแดนล้านช้าง ในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๒-๒๓ ที่กล่าวถึงสภาพการณ์ของเมืองต่างๆ เหล่านี้ดังได้กล่าวมาแล้ว

ความสำคัญทางเศรษฐกิจของเมืองบริเวณแอ่งสกลนครและลุ่มแม่น้ำโขงใกล้เคียง ไม่ได้เพิ่งมีขึ้นในสมัยล้านช้างหรือเมื่อเมืองเวียงจันทน์กลายเป็นเมืองหลวงของอาณาจักร แต่ทั้ง

^{๕๔} โยชิยุกิ มาซุฮาร่า, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของราชอาณาจักรลาวล้านช้าง สมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๑๔-๑๗, ๑๙-๑๙.

^{๕๕} Pierre-Bernard Lafont, "Aperçu sur l'évolution urbaine au Laos," dans Pierre-Bernard Lafont (ed.), Péninsule Indochinoise études urbaines (Paris : L'Harmattan, 1991), 103-105.

^{๕๖} เป็นเมืองตั้งแต่สมัยขอม ในสมัยล้านช้างมีชื่อระบุในศิลาจารึกบ้านท่าวัดว่า "เมืองเชียงใหม่หนองหาน" ซึ่งเป็นคำประกาศกัลปนาของพระมหาพรหมเทโวโพธิสัตว์ เมื่อ พ.ศ.๒๑๗๙, ตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราช (พ.ศ.๒๑๗๖-๒๒๓๓)

เวียงจันทน์และเมืองในแอ่งสกลนครมีความสำคัญมาแล้วก่อนหน้านั้น อย่างน้อยที่สุดเมื่อชาวลาว ได้สถาปนาอำนาจขึ้นได้ที่เมืองหลวงพระบาง^{๙๗} มีหลักฐานกล่าวถึงการติดต่อกับเมืองจันทบุรีหรือ เวียงจันทน์และเมืองในแอ่งสกลนครแล้ว ตามตำนานจันทพาดิษย์และเรื่องบุรีจันช่วยส่วยซึ่งได้ ล่องเรือขึ้นไปติดต่อค้าขายถึงเมืองหลวงพระบาง แสดงให้เห็นว่าอย่างน้อยเมืองเหล่านี้ก็มีความสัมพันธ์ในด้านการค้าและการเป็นแหล่งผลิตสินค้าที่สำคัญ อย่างเช่น เกลือ และ เครื่องปั้นดินเผา โดยใช้เป็นสินค้าแลกเปลี่ยนกับภายนอก ความคึกคักของเมืองบริเวณ เวียงจันทน์-แอ่งสกลนครมีมากขึ้น จนถึงเมื่อประมาณต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๒ อาณาจักรล้านช้าง ได้ขยายอิทธิพลเข้ามาควบคุมดูแลเมืองทางตอนใต้เหล่านี้^{๙๘} โดยย้ายศูนย์กลางมาที่เวียงจันทน์ ดังกล่าวแล้ว ในสมัยอาณาจักรล้านช้างเวียงจันทน์อิทธิพลของล้านช้างแผ่ขยายครอบคลุมลงมา ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้จากหลวงพระบางจนถึงแถบตอนใต้ของธาตุพนม เมืองสำคัญๆ ในแอ่ง สกลนครโดยเฉพาะที่เป็นชุมนุมทางการค้าได้สร้างผลประโยชน์ให้แก่ศูนย์กลางล้านช้าง

ตั้งแต่รัชสมัยพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช (พ.ศ.๒๑๐๑-๒๑๑๔) เป็นต้นมา และ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชสมัยพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราช (พ.ศ.๒๑๗๖-๒๒๓๓) เมืองในแอ่ง สกลนครมีความเจริญเติบโตอย่างมากตามความรุ่งเรืองของอาณาจักรล้านช้าง ที่นับว่าได้เข้าสู่ยุค รุ่งเรืองหรือ “ยุคทองทางการค้า”^{๙๙} เมืองที่มีความคึกคักมากและถือเป็นชุมทางการค้าและการ ติดต่อของผู้คนในแถบลุ่มน้ำโขงและภูมิภาคใกล้เคียง ได้แก่ เมืองเวียงคุก เมืองนคร เมืองธาตุพนม เป็นต้น เมืองเวียงคุกนั้น “... อาจจะเป็นเมืองการค้าอันดับแรกในอาณาจักรล้านช้าง และสินค้า ต่างๆ ไหลเข้ามาจากทุกภูมิภาค เพื่อจะนำมาขายในตลาดแห่งนี้...”^{๑๐๐}

อย่างไรก็ตาม เมื่อประมาณต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔ (ปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ ถึงต้น คริสต์ศตวรรษที่ ๑๙) สภาพการณ์ต่างๆ ดังกล่าวได้แปรเปลี่ยนไป กล่าวคือ เป็นช่วงฟื้นฟูรัฐจารีต ในผืนแผ่นดินใหญ่ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยเฉพาะเวียดนามราชสำนักราชวงศ์เหงียนภาย หลังปราบปรามญไตเซิน และสยามตั้งกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ภายหลังจากเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ ความพยายามก่อร่างสร้างตัวนั้นมีทั้งทางด้านการเมือง วัฒนธรรม และทางเศรษฐกิจซึ่งเป็น พื้นฐานที่สำคัญของเมืองและอาณาจักร การขยายอำนาจจากศูนย์กลางได้กระทบกระทั่งกับ

^{๙๗} ชื่อเดิมคือ เมืองขวา และเมืองเชียงทอง

^{๙๘} โยชียูกิ มาซุฮาร่า, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของราชอาณาจักรลาวล้านช้าง ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖-๑๗, ๘๖-๘๙.

^{๙๙} เรื่องเดียวกัน, ๑๑๑-๑๑๐.

^{๑๐๐} เรื่องเดียวกัน, ๘๖.

อาณาจักรเพื่อนบ้านอย่างล้านช้างและกัมพูชา สงครามที่เกิดขึ้นระหว่างสยามกับล้านช้างตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๒๑-๒๓๒๒ และ พ.ศ. ๒๓๖๙-๒๓๗๑ นับว่าเป็นสงครามแย่งชิงผู้คน(กำลังในการผลิต) และแย่งชิงทรัพยากรนั่นเอง การยึดเวียงจันทน์ หลวงพระบางกับจำปาศักดิ์เป็นประเทศราช และการเผาทำลายเวียงจันทน์แล้วตั้งเมืองหนองคายต่อมานั้น เป็นความพยายามเข้ามาควบคุมและมีส่วนร่วมในเศรษฐกิจและการค้าของภูมิภาคุ่มแม่น้ำโขงของสยาม^{๑๑๑}

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่ส่งผลต่อเมืองในบริเวณแอ่งสกลนครดังกล่าว มีนัยเริ่มต้นตั้งแต่ภายหลังสงคราม พ.ศ. ๒๓๒๑-๒๓๒๒ เป็นต้นมา เหตุเพราะอาณาจักรล้านช้างตกเป็นประเทศราชของสยามทั้งหมด การเป็นเมืองแม่ทำให้สยามเข้ามาแทรกแซงกิจการต่างๆ ของหัวเมืองลาว และพยายามลดทอนอำนาจการเมืองประเทศราชโดยเฉพาะเวียงจันทน์ โดยดำเนินมาตรการต่างๆ ผ่านเมืองนครราชสีมา ที่สำคัญได้แก่การเข้ามาควบคุมผู้คนและผลผลิตด้วยการลักเลาะ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๖๗ และเป็นความขัดแย้งกับเวียงจันทน์จนเกิดเหตุการณ์สงครามเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๙-๒๓๗๑ ในที่สุด^{๑๑๒}

ปัจจัยทางเศรษฐกิจที่เป็นมูลเหตุของเหตุการณ์สงครามดังกล่าว มีผลต่อเนื่องต่อมา และเป็นมูลเหตุทำให้เกิดชุมชนขึ้นในแอ่งสกลนครในช่วงเวลาหลังสงครามด้วย การยกสถานะภาพจากชุมชนหมู่บ้านขึ้นเป็นเมืองในช่วงนี้มีเงื่อนไขทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ กล่าวคือ การตั้งเมืองเป็นการควบคุมกำลังคนหรือแรงงานการผลิตให้อยู่ในพื้นที่หรือแหล่งทรัพยากร โดยที่มีพันธะผูกพันกับราชสำนักสยามต้องส่งผลผลิตหรือส่วยและแรงงานหรือกำลังพลเมื่อถูกร้องขอ นอกจากนี้การขยายตัวและเติบโตของเมืองก็มีปัจจัยทางเศรษฐกิจเป็นสาเหตุสำคัญ ในช่วงเวลาตั้งแต่หลังสงครามเจ้าอนุวงศ์เป็นต้นมาและโดยเฉพาะตั้งแต่ทศวรรษ ๒๓๙๐ เมืองในแอ่งสกลนครมีความสัมพันธ์กับสยามทั้งทางการเมืองและเศรษฐกิจผ่านระบบส่วย การพัฒนาหรือการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของสยามย่อมส่งผลกระทบต่อเมืองบริเวณนี้ด้วย นอกจากนี้สถานการณ์บริเวณภายนอกอื่นโดยเฉพาะในเขตอาณาจักรมอญในลาวฝั่งซ้ายและเวียดนามต่างมีอิทธิพลต่อเมืองในแอ่งสกลนครด้วยเช่นกัน

^{๑๑๑} ฉลอง สุนทราวาณิชย์, “สัมพันธ์ภาพไทย-ลาว เชิงประวัติศาสตร์ก่อนคริสตวรรษที่ ๒๐,” *ศิลปวัฒนธรรม* ๘, ๑ (พฤศจิกายน ๒๕๒๙) : ๑๔๒-๑๕๐.

^{๑๑๒} ดูรายละเอียดใน ประทีป ชุมพล, *พื้นเวียง : วรรณกรรมแห่งการกบฏ* (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อดีต, ๒๕๒๕).

ความสัมพันธ์กับภายนอก

เมืองในแอ่งสกลนครมีการติดต่อสัมพันธ์กับดินแดนภายนอกอยู่โดยตลอดนับตั้งแต่ปรากฏมีการตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนเรื่อยมาจนถึงเมืองในสมัยล้านช้าง จะเห็นได้จากการปรับรับกระแสวัฒนธรรมจากภายนอกและสั่งสมผ่านยุคสมัยต่างๆ ตามลำดับดังได้กล่าวมาแล้ว ซึ่งส่งผลให้พื้นที่แอ่งสกลนครมีชุมชนเมืองเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องตลอดเวลา ในสมัยอาณาจักรล้านช้างเมืองในแอ่งสกลนครมีความผูกพันและเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรตั้งแต่มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองหลวงพระบางและเมื่อย้ายมาที่เมืองเวียงจันทน์ด้วย ในขณะเดียวกันก็มีการติดต่อสัมพันธ์กับอาณาจักรสยามทั้งสมัยสุโขทัย อยุธยา ธนบุรีและรัตนโกสินทร์ ตามลำดับ ในช่วงสมัยที่อาณาจักรล้านช้างรุ่งเรืองและเป็นเอกราชเมืองในแอ่งสกลนครจะติดต่อกับภายนอกดังกล่าวผ่านทางศูนย์กลางของล้านช้าง

การติดต่อกับสยามหรือลุ่มน้ำเจ้าพระยานั้นมีพื้นฐานมาตั้งแต่สมัยทวารวดี และในสมัยล้านช้างซึ่งร่วมสมัยเดียวกันกับกรุงศรีอยุธยาปรากฏว่ามีการติดต่อกันอยู่เสมอ อาทิ ในรัชสมัยพระเจ้าฟ้างุ้ม พระเจ้าสามแสนไทไตรภวนาท พระเจ้าไชยเชษฐาธิราชและรัชสมัยพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราช การเดินทางไปมาหาสู่กันใช้เส้นทางบกผ่านช่องเขาทั้งดงพญาไฟและเส้นทางเมืองนครไทยลงสู่แม่น้ำป่าสักและแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นต้น โดยเฉพาะสมัยพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชมีหลักฐานความสัมพันธ์กับอยุธยาที่พระธาตุศรีสองรัก อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย และในสมัยพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราชซึ่งเป็นสมัยรุ่งเรืองอย่างมากของอาณาจักรล้านช้างทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองการปกครองและวรรณกรรม มีการติดต่อแลกเปลี่ยนกับภายนอกอย่างกว้างขวาง^{๑๑๑} ความสัมพันธ์กับอยุธยามีทั้งทางการค้า การเมืองการปกครองและศาสนา

อาณาจักรล้านช้างต้องตกเป็นประเทศราชของสยามในสมัยกรุงธนบุรี เมื่อต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔ และสืบเนื่องมาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เมืองในแอ่งสกลนครมีความสัมพันธ์กับสยามใกล้ชิดมากขึ้นในฐานะหัวเมืองในเขตประเทศราชเวียงจันทน์ ส่วนความสัมพันธ์กับล้านช้างยังคงเป็นเมืองบริวารของราชสำนักเวียงจันทน์

นอกจากความสัมพันธ์กับราชสำนักล้านช้างและราชสำนักสยามแล้ว เมืองในแอ่งสกลนครยังได้ติดต่อสัมพันธ์กับราชสำนักเว้ที่เวียดนามภาคกลางด้วย การติดต่อกับราชสำนักเว้ นั้นมีภูมิหลังมาตั้งแต่สมัยอดีตแล้ว มีเส้นทางติดต่อระหว่างเมืองนครพนมกับดินแดน กุ๋ยนัม (Qui-

^{๑๑๑} Pierre-Bernard Lafont, "Aperçu sur l'évolution urbaine au Laos," dans Pierre-Bernard Lafont (ed.), *Péninsule Indochinoise études urbaines*, 105.

nam) และ กว่างนัม (Quang-nam) หรือบริเวณเขตเวียดนามภาคกลางและโคชินจีน เป็นทางบก ถึงท่าเรือไฮยอนโดยใช้เวลาประมาณ ๒๒ วัน^{๑๐๔} เส้นทางนี้มีใช้มาตั้งแต่สมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ หรือพุทธศตวรรษที่ ๒๒^{๑๐๕}

เมืองในแอ่งสกลนครที่มีความสัมพันธ์กับเวียดนามและปรากฏชื่อในเอกสารของฝ่าย เวียดนาม เช่น เมืองหลากฮ่วนหรือเมืองนครพนม และแคว้นจิงก่าว เป็นต้น^{๑๐๖} โดยเฉพาะอย่างยิ่งเหตุการณ์ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองในแอ่งสกลนคร และหัวเมืองลาวในเขตเวียงจันทน์กับ เวียดนามในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๔ หรือต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งปรากฏว่าความเคลื่อนไหวหรือ เรื่องราวต่างๆ ที่เกิดขึ้นในบริเวณนี้ รวมทั้งเหตุการณ์สงคราม พ.ศ.๒๓๒๑-๒๓๒๒ และ พ.ศ. ๒๓๖๙-๒๓๗๑ ล้วนอยู่ในความสนใจและรับรู้ของราชสำนักเวียดนามด้วย^{๑๐๗}

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ตั้งแต่รัชสมัยพระเจ้าไชยองค์เว้แห่งเวียงจันทน์เป็นต้นมา ซึ่งเป็น ต้นสายราชวงศ์ของพระเจ้าสิริบุญสารจนถึงพระเจ้าอนุรุทธราช (อนุวงศ์) ความสัมพันธ์ของเมือง ในแอ่งสกลนครกับเวียดนามก็มีมาอย่างต่อเนื่อง เพราะสภาพภูมิประเทศที่มีเส้นทางติดต่อกันได้ และความใกล้ชิดของกลุ่มผู้ปกครองล้านช้างเวียงจันทน์กับราชสำนักเว้ ความสัมพันธ์คุ้นเคย ดังกล่าวถือว่ามีผลอย่างมากต่อการอพยพเคลื่อนย้ายของผู้คนจากเมืองบริเวณเขตแดนเวียดนาม^{๑๐๘} เข้ามายังพื้นที่แอ่งสกลนคร

ความสัมพันธ์กับภายนอก เป็นปัจจัยสนับสนุนให้เกิดชุมชนเมืองขึ้นได้ในพื้นที่แอ่ง สกลนครภายหลัง พ.ศ.๒๓๗๑ เป็นต้นมา เพราะความสัมพันธ์กับล้านช้างทำให้ผู้คนในบริเวณสอง ฝั่งแม่น้ำโขงมีความใกล้ชิดผูกพันเป็นสังคมชุมชนเดียวกัน ความสัมพันธ์กับราชสำนักสยามทำให้

^{๑๐๔} โยชิยุกิ มาซุฮารุ, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของราชอาณาจักรลาวล้านช้าง ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖-๑๗, ๘๙-๙๐.

^{๑๐๕} เส้นทางที่สามารถติดต่อกันได้ระหว่างเมืองในแอ่งสกลนครกับเวียดนาม คือ จากเมือง นครพนมข้ามแม่น้ำโขงไปเมืองท่าแขก แขวงคำม่วน ผ่านด่านกุ่มเห็บ (Qui-Hop) ที่เมืองเฮืองเค้ (Huong Khe) แขวงงะดิง (Nghe Tinh) และจากเมืองมุกดาหารข้ามแม่น้ำโขงไปแขวงสะหวันนะเขต ผ่านด่านลาวบ่าว ต่อไป ยังเมืองเว้ ไฮยอน และดานังได้

^{๑๐๖} สถาบันค้นคว้าวัฒนธรรมลาว และ Vien nghan cuu Dong Nam A Viet Nam, ความสัมพันธ์ ประวัติศาสตร์ลาว-เวียต จากเอกสารกุ่มเห็บ (ศตวรรษที่ ๑๗-๑๙) (เวียงจันทน์ : ดาวิไล, ๒๐๐๐), อ้างถึงใน ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ประวัติศาสตร์ลาวหลายมิติ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๔๘), ๕๔-๖๐.

^{๑๐๗} “Vietnamese source materials concerning the 1827 conflict between the court of Siam and the Lao principalities,” The center for East Asian Cultural Studies for UNESCO, The Toyo Bunko, (Tokyo : Komiyama, 2001).

กลุ่มผู้นำท้องถิ่นสามารถสานต่อความคุ้นเคยและนำไปสู่การรับรองสถานภาพความเป็นเมืองได้ ส่วนความสัมพันธ์กับเวียดนามทำให้เมืองในแอ่งสกลนครขยายขอบเขตไปทางตะวันออกได้ไกลถึงเขตเวียดนามและเป็นพื้นฐานการติดต่อของผู้คนในบริเวณดังกล่าว ส่งผลต่อการอพยพของผู้คน และการเกิดเมืองในแอ่งสกลนครในช่วงเวลานี้

เหตุการณ์ต่างๆ ดังกล่าวที่เกิดขึ้น เป็นการเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างพื้นฐานด้านประชากรของเมืองในแอ่งสกลนคร และกล่าวได้ว่าเป็นการเริ่มต้นก่อตัวครั้งใหม่ของเมืองบริเวณนี้ หลังจากสงคราม พ.ศ. ๒๓๖๙-๒๓๗๑ จากนั้นไปบรรดาเจ้าเมืองกรมการท้าวเพี้ยมีอิสระและมีอำนาจอิทธิพลของตนเอง เหตุเพราะการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างอำนาจทางการเมืองการปกครอง และต่างมีผู้คนในปกครองที่มีความแตกต่างกันออกไปในแต่ละเมือง ตามลักษณะกลุ่มชาติพันธุ์และความสัมพันธ์กับเจ้าเมืองกรมการ

พัฒนาการของชุมชนเมือง ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๗๑-๒๔๓๖

ภูมิหลังของการตั้งถิ่นฐานและปัจจัยด้านต่างๆ นำไปสู่การก่อตัวและการพัฒนาของชุมชนเมืองในแอ่งสกลนคร ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๗๑ เป็นต้นมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๓๖ ซึ่งสามารถแบ่งพัฒนาการของเมืองตามลักษณะของการเปลี่ยนแปลงจากภายในพื้นที่ได้เป็น ๓ ประการ ดังนี้

การอพยพและการตั้งถิ่นฐาน

สภาพการณ์ในแอ่งสกลนครระยะแรกภายหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์ เป็นช่วงของฟื้นฟูบ้านเมืองซึ่งได้รับความเสียหายจากสงคราม เมืองต่างๆ ในแอ่งสกลนครที่มีมาตั้งแต่สมัยล้านช้าง และเป็นฝ่ายแพ้สงครามเช่นเดียวกับราชสำนักเวียงจันทน์ถูกกวาดต้อนประชากรออกไปไว้ยังหัวเมืองชั้นในของสยาม^{๑๐๔} เมืองในแอ่งสกลนครหลายเมืองต้องลดพลเมืองลงไป^{๑๐๕} หลายเมืองต้อง

^{๑๐๔} บังอร ปิยะพันธุ์, “ประวัติศาสตร์ของชุมชนลาวในหัวเมืองชั้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๙), ๒๖, ๓๐, ๓๘-๕๐.

^{๑๐๕} ตัวอย่างเช่น พ.ศ. ๒๓๗๒ คราวชาวเมืองนครพนมถูกกวาดต้อนไปพักไว้ยังเมืองสระบุรีและถูกส่งต่อไปยังกรุงเก่า เป็นครวชชายหญิง ๘๐๐ คน แล้วให้ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณวัดโบสถ์และวัดหลวง แขวงเมืองฉะเชิงเทราสมทบกับกลุ่มลาวอาสาปากน้ำที่มาตั้งชุมชนอยู่ก่อน ดูรายละเอียดใน บังอร ปิยะพันธุ์, ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์, ๖๑.

กลายเป็นเพียงหมู่บ้าน มีเพียงบางเมืองเท่านั้นที่ยังคงสามารถคงสถานภาพความเป็นเมืองไว้ต่อมาได้ เช่น เมืองนครพนม สกลนคร มุกดาหาร และหนองหาน^{๑๑๐} ส่วนเมืองสำคัญๆ อย่างเมืองเวียงคุก พะโค (ในเขตหนองคาย) เมืองปากห้วยหลวง (อำเภอโพนพิสัย) หนองบัวลำภู และพานพร้าว-ศรีเชียงใหม่ ลดความสำคัญลงไปและน่าสังเกตว่าเมืองเหล่านี้เป็นเมืองบริวารอยู่รายรอบเมืองเวียงจันทน์นั่นเอง ราชสำนักสยามได้สถาปนาเมืองหนองคายขึ้นมาให้ทำหน้าที่แทนเมืองเวียงจันทน์ซึ่งเคยเป็นเมืองศูนย์กลางของกลุ่มเมืองบริเวณนี้ และแต่งตั้งทำเพื่อผู้จงรักภักดีหรือมีความดีความชอบในการสงครามให้ปกครองเมืองต่างๆ ที่เคยอยู่ในเขตอำนาจของเมืองเวียงจันทน์ ทั้งกลุ่มเมืองเก่าที่มีมาตั้งแต่สมัยล้านช้างและเมืองเมืองหนองคายที่ตั้งขึ้นใหม่

ราชสำนักสยามมีนโยบายให้อพยพเคลื่อนย้ายผู้คนจากเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเข้ามาเป็นประชากรของเมืองทางฝั่งขวาหรือในพื้นที่แอ่งสกลนครแทน ด้วยเหตุผลทางยุทธศาสตร์ไม่ให้ราชสำนักเวียงจันทน์ฟื้นตัวได้อีกและเหตุผลของความขัดแย้งระหว่างสยามกับเวียดนามซึ่งมีระยะเวลาต่อมาอีกนับจากปี ๒๓๗๖ เป็นต้นมา ความแตกต่างทางด้านประชากรระหว่างสองฝั่งแม่น้ำโขงบริเวณนี้โดยที่พื้นที่แอ่งสกลนครมีประชากรเพิ่มขึ้นจำนวนมากกว่าเมืองทางฝั่งซ้าย เช่น บริเวณแคว้นพวนหรือเชียงขวาง บริเวณเมืองคำเกิด คำม่วน เมืองพิน เมืองนอง เมืองมหาชัยกองแก้ว เป็นต้น ทำให้เมืองในแอ่งสกลนครที่ขบเซาหลงได้ฟื้นตัวอีกครั้งหนึ่งและในขณะเดียวกันก็มีชุมชนใหม่ๆ เกิดขึ้นในพื้นที่จำนวนมาก และชุมชนเกิดใหม่เหล่านี้ต่อมาได้รับการยกสถานะภาพขึ้นเป็นเมืองจากราชสำนักสยาม

เมืองที่มีมาตั้งแต่สมัยอาณาจักรล้านช้างและสามารถสืบเนื่องมาถึง พ.ศ.๒๓๗๑ นั้นส่วนใหญ่แล้วจะตั้งอยู่บนทำเลเมืองเก่าสมัยก่อน โดยเฉพาะสมัยวัฒนธรรมเขมรโบราณหรือสมัยขอม สมัยทวารวดี และเจนละ เมืองเหล่านั้นเคยอยู่ในช่วงระยะเวลาที่อิทธิพลวัฒนธรรมล้านช้างรุ่งเรืองจึงดัดแปลงร่องรอยของเมืองเก่าก่อนหน้าให้มีรูปแบบตามคติความเชื่อแบบล้านช้างและพุทธเถรวาท^{๑๑๑} นอกจากนี้ในเรื่องของศาสนสถานแล้วลักษณะของการตั้งบ้านเรือน ชุมชน การวางผังเมืองและการกระจายตัวก็เป็นแบบล้านช้างหรือวัฒนธรรมคนไท-ลาวด้วย กล่าวคือ อยู่บนที่ดอนน้ำท่วมไม่ถึงหรือยกพื้นให้สูงมีใต้ถุนมีชาน อยู่ใกล้แหล่งน้ำเพื่อให้น้ำสำหรับทำการเกษตร

^{๑๑๐} สุวิทย์ ธีรศาสตร์, ประวัติศาสตร์อีสาน พ.ศ.๒๓๒๒-๒๔๔๔ (ขอนแก่น : ศูนย์วิจัยพหุลักษณะสังคมลุ่มน้ำโขง มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๔๙), ๔๑-๕๕.

^{๑๑๑} สิทธิพร ณ นครพนม, “เวียงจันทน์ไทย เชียงใหม่ภาคอีสาน,” ศิลปวัฒนธรรม ๒๕, ๓ (มกราคม ๒๕๔๗) : ๑๖๒-๑๖๘.

^{๑๑๒} ปลูกข้าวแบบน่าน้ำท่วม นาดำ มีวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนหมู่บ้าน ในระดับเมืองก็มีพระธาตุเจดีย์เป็นศูนย์กลางของเมือง^{๑๑๓} กระจายตัวชุมชนออกไปรอบๆ ศาสนสถาน ตามพื้นที่เพาะปลูกและแหล่งผลิตต่างๆ อย่างเช่นเมืองสกลนคร และเมืองธาตุพนม เป็นต้น

ช่วงเวลาเริ่มแรกหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์หรือหลังจาก พ.ศ.๒๓๗๑ ผู้คนที่อพยพเข้ามาจากภายนอกได้กระจายตัวกันออกไปตั้งหลักแหล่งเป็นชุมชนตามพื้นที่ทำเลทำมาหากินและตามแหล่งทรัพยากรต่างๆ ตามความถนัดและลักษณะทางวัฒนธรรมของแต่ละกลุ่ม ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับขอบเขตอำนาจของบรรดาเจ้าเมืองกรมการทั่วพื้นที่ไปเกลี้ยกล่อมมา ตามแหล่งทรัพยากรและแหล่งผลิตของเมืองนั้นๆ ซึ่งในแอ่งสกลนครมีทำเลต่างๆ ในการตั้งถิ่นฐาน ทั้งเขตป่าเขา เขตที่ราบลุ่มแม่น้ำและที่ดอนเนิน ตลอดจนบริเวณร่องรอยของชุมชนโบราณ

ทำเลที่เหมาะสมแก่การตั้งถิ่นฐาน ดินต้องมีความอุดมสมบูรณ์ มีน้ำใช้ตลอดปี เข้าทำนอง “ดินดำ น้ำขุ่น” เหมาะแก่การเพาะปลูก ขณะเดียวกันต้องใกล้แหล่งทรัพยากร คือ เขตป่าและแหล่งน้ำด้วย ผู้คนในวัฒนธรรมไท-ลาว ส่วนใหญ่ อาทิ ผู้ไท โย้ย ญ้อ พวน จะตั้งบ้านหรือชุมชนบริเวณที่ราบลุ่มและที่ราบเชิงเขา เป็นที่ดอนหรือเนินมีลำน้ำไหลผ่านหรือแหล่งน้ำใกล้ๆ และติดต่อกับเขตป่าด้วย เรียกว่ามีวัฒนธรรมแบบไทท่า^{๑๑๔} ลักษณะดังกล่าวเห็นได้จากชื่อของชุมชนต่างๆ จะมีคำว่า บึง หนอง กุด ทาม โสภ (น้ำสะอาด) ท่า ปากน้ำ หรือ ดอน โนน โพน โคน ดง สง เลิง เช่น บ้านบึงหม้อ บ้านหนองสูง บ้านกุดลิง บ้านกุดสุมาลย์ บ้านบึงค่าย บ้านท่าบ่อ บ้านท่าบึงอุ บ้านปากน้ำสงคราม บ้านโพนสว่างหาดยาว บ้านโพนแพง บ้านดงหวายสายบ่อแก เป็นต้น

ส่วนกลุ่มชน “ข่า” ต่างๆ เช่น ไล่ กะเลิง จะเลือกทำเลที่ตั้งชุมชนตามเชิงเขาในเขตที่สูงและเขตป่า โดยเฉพาะบริเวณเทือกเขาภูพาน และถูกเรียกว่า “ไทภู”^{๑๑๕} ยกเว้นกลุ่มไล่^{๑๑๖} ในเมืองกุสุมาลย์ที่อยู่บริเวณพื้นที่ราบ แต่แถบนั้นก็มีลักษณะเป็นโคกหินแ่^{๑๑๗} และเขตป่าเช่นกัน เมื่อ

^{๑๑๒} ดวงจันทร์ อภาวัฐรุทธ์ เจริญเมือง, เมืองในสังคมไทย : กำเนิด พัฒนาการ และแนวโน้ม (เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๒), ๘๐.

^{๑๑๓} ศรีศักร วัลลิโภดม, ความหมายพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๔๖), ๑๐๙.

^{๑๑๔} เอกวิทย์ ณ ถลาง, ภูมิปัญญาอีสาน, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อมรินทร์, ๒๕๔๔), ๒๗.

^{๑๑๕} เรื่องเดียวกัน, ๒๖-๒๗.

^{๑๑๖} ในประเทศลาวปัจจุบันจะเรียกคนกลุ่มนี้ว่า “ลาวเทิง” เพราะมีที่อยู่อาศัยแถบเขตป่าเชิงเขา

^{๑๑๗} “โคกหินแ่” เป็นเขตป่าหรือโคก “หินแ่”เชื่อว่ามาจากคำ “หินแ่ว” จากลักษณะพื้นที่แล้วมีสภาพแวดล้อมที่ร้อนอบอ้าว และพื้นแข็ง

อพยพเคลื่อนย้ายเข้ามายังแอ่งสกลนครได้เลือกทำเลที่ใกล้เคียงกับบ้านเมืองเดิม การเก็บส่วยส่งสยามโดยเฉพาะผลเร็ว หรือ "หมากแห้ง" ซึ่งป่าเร็วมีมากแถบเทือกเขาภูพานก็เป็นแรงงานของผู้คนกลุ่มดังกล่าวนี้เป็นสำคัญ

การเลือกสถานที่ตั้งบ้านตั้งเมืองของผู้คนในวัฒนธรรมไท-ลาว นอกจากจะมีปัจจัยทางสภาพแวดล้อม และระบบนิเวศที่เหมาะสมแล้ว ยังต้องขึ้นอยู่กับคติความเชื่อและวัฒนธรรมของการตั้งบ้านเมืองด้วย ซึ่งเกิดจากประสบการณ์ของผู้คนที่สั่งสมกันมานั่นเอง อาทิ ต้องพิจารณาความลาดเอียงของพื้นที่ ถ้าสูงจากทางทิศใต้แล้วลาดเอียงไปทางทิศเหนือ นับว่าดีที่สุด หากสูงทางตะวันตกแล้วลาดเอียงไปทางตะวันออก นับว่าดีรองลงมา ส่วนที่ต่ำทางพายัพแล้วสูงภาคเหนือ หรือต่ำหรือดีแล้วสูงทางทิศอีสานนั้นไม่ดี^{๑๙} นอกจากนี้จะต้องพิจารณาลักษณะของเนินดินที่จะตั้งบ้านเมืองนั้นด้วย ว่ามีลักษณะถูกโฉลกตามตำราหรือไม่^{๒๐}

การตั้งหลักแหล่งเป็นชุมชนมีศูนย์กลาง เป็น "หลักบ้านหลักเมือง" นอกจากวัดและพระธาตุที่เป็นศูนย์กลางของบ้านเมืองเมื่อตั้งหลักแหล่งหนาแน่นมั่นคงแล้ว กลุ่มที่อพยพเข้ามาอยู่ในแอ่งสกลนคร กลุ่มไท-ลาว จะมี "ศาลปู่ตา" บริเวณดอนปู่ตาหรือเขตป่าใกล้ๆ หมูบ้าน กลุ่มผู้ไท จะมี "ผีเมหลักข์" กลุ่มไทพวน ไทดำ ไล่และอื่นๆ จะมี "ผีเมือง" เป็นศูนย์รวมของชุมชน ซึ่งจะมีตำนานและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้อง สร้างสำนึกการมีส่วนร่วมและความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มชนตลอดจนความยึดโยงกับ "ผีบรรพบุรุษ" จากบ้านเมืองเดิม^{๒๑} โดยได้ติดตามกลุ่มของตนมายังบ้านเมืองใหม่ในบริเวณแอ่งสกลนคร หลักบ้านหลักเมืองมีความสำคัญและสามารถแสดงออกถึงลักษณะทางวัฒนธรรมความเชื่อของผู้คนกลุ่มต่างๆ ได้อย่างชัดเจน ขณะเดียวกันความเชื่อเหล่านี้ได้ผสมผสานเข้ากับพุทธศาสนาด้วย ซึ่งเรื่องนี้จะได้กล่าวถึงในรายละเอียดต่อไป ในบทที่ ๕

รูปแบบการตั้งหลักแหล่งของผู้คนดังกล่าว เป็นพื้นฐานของชุมชนที่กระจายไปตามทำเลต่างๆ ในพื้นที่แอ่งสกลนคร และนอกจากการแสวงหาสถานที่เหมาะสมตามเงื่อนไขของสภาพแวดล้อม ระบบนิเวศ แหล่งทรัพยากรและตามขอบเขตอำนาจของเจ้าเมืองกรมการทั่วเพียง

^{๑๙} "ตำราดูสถานที่ตั้งบ้านเมือง," เอกสารโบราณอักษรธรรม อ่างถึงโน ธีรชัย บุญมาธรรม, ประวัติศาสตร์สังคมอีสานตอนบน พ.ศ.๒๓๑๔-๒๔๕๐ (มหาสารคาม : วิทยาลัยครูมหาสารคาม, ๒๕๓๖), ๒๐-๒๑.

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, ๒๒-๒๓.

^{๒๑} ปฐม หงษ์สุวรรณ, "ตำนานและพิธีกรรมบูชาผีเมือง ; การสร้างสำนึกประวัติศาสตร์ของไทพวนและผู้ไทในประเทศไทย," ใน ความเป็นไทย / ความเป็นไท, (กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, ๒๕๔๗), ๕๕-๙๓.

แล้ว การตั้งชุมชนซ้อนทับทำเลของเมืองเก่าโบราณเป็นอีกวิธีหนึ่งที่สร้างความมั่นใจได้ว่าเป็นทำเลดี อย่างเช่น กรณีของชุมชนบ้านเชียง และชุมชนรอบหนองหาร เป็นต้น

การอพยพของผู้คนเข้ามาในแอ่งสกลนครเกิดขึ้นภายหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์สงบลง และเป็นระยะเวลาต่อเนื่องมาอีกประมาณสองทศวรรษ เพราะรัฐบาลสยามตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๓) สนับสนุนให้บรรดาเจ้าเมืองกรมการท้าวเพียงของเมืองในพื้นที่ไปหาผู้คนมาเพิ่มเติมในเมืองของตน ทั้งโดยการกวาดต้อนและเกลี้ยกล่อมผู้คนจากเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ทำให้พื้นที่แอ่งสกลนครมีประชากรหนาแน่นในขณะที่บริเวณทางฝั่งซ้ายมีผู้คนเบาบางลง เกิดความแตกต่างของประชากรระหว่างสองฝั่งแม่น้ำโขง

ผู้คนจำนวนมากและหลากหลายทางชาติพันธุ์ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในแอ่งสกลนคร ทำให้เกิดมีชุมชนจำนวนมากเพิ่มขึ้นตามไปด้วย ชุมชนเหล่านั้นกระจายตัวในพื้นที่ตามแหล่งทรัพยากรและทำเลการตั้งชุมชนดังกล่าวแล้ว โดยเฉพาะบริเวณลุ่มแม่น้ำสงครามตั้งแต่เขตลุ่มน้ำสงครามตอนบนแถบบ้านเชียงจนถึงเขตลุ่มน้ำสงครามตอนล่างบริเวณปากแม่น้ำที่สบกับแม่น้ำโขง บริเวณรอบๆ หนองหารและแถบเทือกเขาภูพาน รวมทั้งเขตเมืองเก่าบริเวณริมฝั่งแม่น้ำโขงด้วยซึ่งเป็นบริเวณที่มีชุมชนเกิดหนาแน่น ชุมชนเหล่านี้ต่อมาได้ยกสถานะขึ้นเป็นเมืองและได้กลายเป็นกลุ่มเมืองที่อยู่รอบๆ เมืองศูนย์กลางซึ่งเป็นเมืองใหญ่ อย่างเช่น เมืองนครพนม เมืองสกลนคร เมืองมุกดาหารและเมืองหนองหาน เป็นต้น

การรับรองสถานภาพความเป็นเมือง

การยกสถานะจากชุมชนหมู่บ้านขึ้นเป็นเมืองหรือการรับรองสถานภาพความเป็นเมืองจากราชสำนักสยามส่วนใหญ่จะอยู่ในช่วงทศวรรษ พ.ศ.๒๓๔๐-๒๔๑๐ หรือระยะเวลาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ รัชกาลที่ ๔ และรัชกาลที่ ๕ ตอนต้น เมืองที่เกิดจากผู้คนทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเข้ามาตั้งถิ่นฐานไม่มีเพิ่มอีกเมื่อการอพยพเคลื่อนย้ายของผู้คนจากภายนอกค่อยๆ ลดลงและยุติในที่สุด แต่เมืองที่เกิดจากการแยกตัวของผู้นอกออกจากเมืองใหญ่หรือจากความขัดแย้งกันระหว่างกรมการท้าวเพียงยังคงมีต่อมาอีก เช่น เมืองโพธิ์ไพศาลนิคม (๒๔๑๕) เมืองพาดูการภูมิ (๒๔๐๙) และเมืองกุมภวาปี (๒๔๑๕) เป็นต้น เมืองเหล่านี้เกิดช่วงต้นรัชกาลที่ ๕

การรับรองสถานภาพของเมืองหรือการตั้งเมืองขึ้นใหม่เมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าเหตุการณ์การเกิดเมืองอย่างรวดเร็วและมีจำนวนมากเช่นนี้เมื่อเวลาผ่านไปปรากฏว่าเป็นการแก่งแย่งผู้คนและเขตแดนกันของบรรดาเจ้าเมืองกรมการท้าว

เพี้ย มีการซ้อนทับกันของเขตแดนเมืองและตั้งเมืองไม่ตรงตามพื้นที่ที่ร้องขอไปยังราชสำนัก ความสับสนวุ่นวายนี้เป็นโทษมากกว่าประโยชน์ "...เมื่อความจริงยังไม่รู้ถึงกรุงเทพฯ ก็ปล่อยให้ตั้งตามเคยมาแต่ก่อน ครั้นทรงทราบว่าการตั้งเมืองกลับเป็นโทษ..."^{๒๑๐} จึงโปรดฯ ให้งดการสนับสนุนตั้งเมืองขึ้นใหม่นับแต่ พ.ศ.๒๔๒๘^{๒๑๑} เป็นต้นมา

ผู้คนที่เคลื่อนย้ายเข้ามาใหม่จะอาศัยอยู่ปะปนกับผู้คนที่เป็นประชากรดั้งเดิม ที่ยังคงหลงเหลืออยู่ด้วย ทั้งจากชุมชนในที่ราบลุ่มและตามเขตป่าเขาและพื้นที่สูง โดยเฉพาะเขตเทือกเขาภูพาน โดยจะตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนตามกลุ่มทางวัฒนธรรมของตน และเมืองที่เกิดขึ้นใหม่เหล่านั้นก็เป็นเมืองของกลุ่มชนต่างๆ ที่หลากหลาย ซึ่งพัฒนามาจากหมู่บ้านของกลุ่มชนนั่นเอง อย่างเช่นบ้านผู้ไท บ้านไล่ บ้านกะเลิง บ้านญ้อ หรือบ้านไทลาว^{๒๑๒}

เมื่อชุมชนต่างๆ ได้ตั้งหลักแหล่งมั่นคงแล้วประกอบกับมีคนเข้ามาอยู่ด้วยมากขึ้นทำให้กลายเป็น "หมู่บ้านขนาดใหญ่" มีอำนาจต่อรองและความสามารถจัดการทรัพยากรภายในของตนเองได้ ผู้นำหมู่บ้านนั้นๆ มีความต้องการติดต่อสัมพันธ์กับราชสำนักสยามด้วยตนเอง ทั้งนี้เพื่อผลประโยชน์ของตนและพวกพ้อง และความสัมพันธ์ทางการเมืองการปกครองระหว่างเมืองใหญ่กับชุมชนเกิดใหม่ต่างๆ ไม่ชัดเจนหรือเป็นระบบที่แน่นอน เพราะขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ระหว่างตัวผู้นำ หากเกิดความขัดแย้งมักจะแก้ไขด้วยการแยกตัวหรือพาพรรคพวกครอบครัวย้ายออกมา

ดังนั้น จึงมีการเสนอเรื่องไปให้ทางราชสำนักสยามรับรอง โดยการให้ยกหมู่บ้านของตนขึ้นเป็นเมือง บรรดาผู้นำหมู่บ้านที่เป็นท้าวเพี้ยก็จะได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมือง ซึ่งหากสังกัดอยู่กับเมืองใหญ่เดิมโอกาสอย่างนี้เป็นไปได้ยาก เพราะชนชั้นปกครองชั้นสูงนั้นจะเป็นเจ้าเมืองได้เฉพาะตำแหน่ง อุปราช ราชวงษ์ และราชบุตรเท่านั้น ส่วนบรรดาท้าวเพี้ยชั้นรองลงมามีโอกาสน้อยมากที่จะไต่เต้าไปถึงขั้นนั้น การยกบ้านขึ้นเป็นเมืองในช่วงนี้จึงถือเป็นโอกาสได้

ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้มีเมืองกระจายตัวจำนวนมาก ทั้งเมืองเก่าสมัยล้านช้างที่พื้นตัวและเมืองที่เกิดขึ้นใหม่ภายหลังทำให้แ่งสกลนครมีสภาพเป็นกลุ่มเมืองหลายกลุ่ม โดยมีเมืองเก่าหรือเมืองใหญ่เป็นศูนย์กลางและมีเมืองเกิดใหม่เป็นเมืองบริวาร ได้แก่ กลุ่มเมืองนครพนม กลุ่ม

^{๒๑๐} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร และสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร, เล่ม ๖ (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๐๔), ๒๔๙-๒๕๑.

^{๒๑๑} เรื่องเดียวกัน, ๒๙๙-๓๐๐.

^{๒๑๒} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน "ชื่อบ้าน นามเมืองอีสาน," ศิลปวัฒนธรรม ๑๓, ๕ (มีนาคม ๒๕๓๕) : ๒๓-๒๔; กรมศิลปากร, เมืองในภาคอีสาน (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๖; รุ่งอรุณ ที่มณฑลเสถียร และมะลิวัลย์ บุรณพัฒนา, ชื่อหมู่บ้านในอำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม (รายงานการวิจัย สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๓๗).

เมืองสกลนคร กลุ่มเมืองมุกดาหาร กลุ่มเมืองหนองหานและเมืองอื่นๆ ที่ไม่มีเมืองบริวาร (จะกล่าวถึงการรวมกลุ่มของเมืองเหล่านี้ต่อไปในบทที่ ๓) เมืองใหม่ที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาของการแต่งตั้งหรือรับรองสถานภาพของเมือง มีดังนี้

เมืองหนองคาย สถาปนาขึ้นมาโดยราชสำนักสยามรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อทำหน้าที่ทดแทนเมืองประเทศราชเวียงจันทน์ที่ถูกเผาทำลายลงไป ด้วยบทบาทภาระหน้าที่เมืองหนองคายจึงมีความสำคัญ คอยดูแลควบคุมกลุ่มเมืองต่างๆ ในแอ่งสกลนครและหัวเมืองที่เคยเป็นบริวารของเมืองเวียงจันทน์ เงื่อนไขทางการเมืองการปกครองและเหตุผลทางยุทธศาสตร์เป็นเหตุผลสำคัญเริ่มแรกของการตั้งเมืองหนองคาย และทำให้ราชสำนักสยามเข้ามาแทรกแซงได้มากขึ้น

ผู้ปกครองเมืองหนองคายไม่ได้เป็นกลุ่มเชื้อราชวงศ์เวียงจันทน์เดิม (สายเจ้าอนุวงศ์) แต่ผู้ที่ได้รับมอบหมายจากราชสำนักสยามให้ปกครองเมืองหนองคายมาจากเชื้อสายพระวอพระตาหรือกลุ่มที่เคยมีความขัดแย้งทางการเมืองกับราชวงศ์เวียงจันทน์ และให้ความช่วยเหลือสนับสนุนกองทัพสยามในสงครามปี ๒๓๖๙-๗๐ เจ้าเมืองหนองคายคนแรกเคยเป็นอุปราชเมืองยโสธรมาก่อน มาครองเมืองหนองคายในที่ "พระปฐมเทวภิบาล" เจ้าเมือง^{๒๔} นับเป็นการก่อกำเนิดขึ้นมาสู่อำนาจอีกครั้งของกลุ่มพระวอพระตา หลังจากที่มีความขัดแย้งแล้วต้องแยกตัวออกมาจากราชสำนักเวียงจันทน์ไปเมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๘-๒๓๑๑ ในรัชสมัยพระเจ้าสิริบุญสารซึ่งเป็นพระราชบิดาในพระเจ้าอนุวงศ์^{๒๕}

ผู้ปกครองของเมืองหนองคายมีความผูกพันกับราชสำนักสยาม ผู้ที่ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองคนแรก คือ ท้าวสุวอธรรมา (บุญมา) บุตรของอุปราชเมืองยโสธรซึ่งมีเชื้อสายฝ่ายพระวอพระตา^{๒๖} ท้าวสุวอฯ เป็นกำลังสนับสนุนสำคัญของฝ่ายสยามเมื่อครั้งสงครามเจ้าอนุวงศ์ ได้รับความดีความชอบแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองหนองคายในที่ "พระปฐมเทวภิบาล" (บุญมา) ปกครองเมืองหนองคายตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๗๑-๒๓๙๕ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ถึง

^{๒๔} ธวัช ปุณโณทก, "หนองคาย, เมือง," ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่ม ๑๔ (กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒), ๔๙๐๔-๔๙๑๓.

^{๒๕} บำเพ็ญ ณ อุบลฯ, เล่าเรื่องเมืองอุบลราชธานี (อุบลราชธานี : สำนักวิทยบริการ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, ๒๕๔๕), ๒๙-๕๑.

^{๒๖} ท้าวสุวอฯ เป็นหลานพระวิชัยราชสุริยวงศ์ขัตติยราช (ท้าวหน้า) เจ้าเมืองจำปาศักดิ์, พ.ศ. ๒๓๓๔) ท้าวหน้าเป็นบุตรพระตา เดิมเป็นหัวหน้าชุมชนบ้านสิงห์ท่า (เมืองยโสธร) มีความชอบครั้งปราบจลาจลย้ายเขียงแก้วเขาโอง

เมืองหนองคายในหนังสือเรื่อง “เที่ยวที่ต่างๆ ภาคที่ ๔ ว่าด้วยเรื่องเที่ยวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดรและมณฑลร้อยเอ็ด” ไว้ว่า...

“...เมืองหนองคายนี้ เพิ่งตั้งเมื่อในรัชกาลที่ ๓ เมื่อตีได้เมืองเวียงจันทน์คราว เป็นขบถ กวาดชาวลาวเวียงจันทน์เป็นเชลยลงไป แล้วโปรดฯ ให้แบ่งคนเมืองยโสธรตั้งบ้าน หนองคายขึ้นเป็นเมือง...”^{๑๒๗}

ในช่วงแรกของการตั้งเมือง ผู้คนยังตื่นตระหนกต่อศึกสงครามพากันอพยพหลบหนี เป็นจำนวนมาก เมื่อตั้งบ้านหนองไผ่ขึ้นเป็นเมืองหนองคายแล้วบรรดาเมืองเก่าตั้งแต่สมัยล้านช้าง ที่อยู่ละแวกใกล้เคียง อาทิ เมืองพานพร้าว เมืองเวียงคุก เมืองปะโค ถูกรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของ เมืองหนองคาย ส่วนบ้านโพนแพนหรือเมืองปากห้วยหลวงเดิมนั้นได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเมืองโพนพิสัยต่างหาก^{๑๒๘} เมื่อบ้านเมืองสงบร่มเย็นแล้วประชาชนก็กลับเข้ามาตั้งชุมชนสร้างบ้านแปงเมือง ส่งผลให้เมืองเจริญเติบโตขึ้นตามลำดับ

เมืองท่าอุเทน ประชากรส่วนใหญ่เป็นไทยอ้อย มีถิ่นฐานเดิมอยู่แถบเมืองหงสา ในเขตแขวงเมืองไชยบุรี ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณปากน้ำสงคราม เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๑ มีหัวหน้ากลุ่มคือ ท้าวหม้อ โดยขึ้นกับเมืองเวียงจันทน์ สมัยพระเจ้าอนุวงศ์ ทรงแต่งตั้งให้ท้าวหม้อเป็น พระยาหงสาวดีเจ้าเมืองไชยสุทธีอุตตมบุรี แต่เมื่อฝ่ายเวียงจันทน์ปราชัยในสงครามจึงอพยพผู้คนไปตั้งเมืองใหม่ที่บริเวณริมน้ำหินบุรณทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ชื่อเมืองหลวงปู่แดง ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๖ พระยาอำมาตย์ (ป้อม อมาตยกุล) เป็นแม่ทัพขึ้นมาตั้งกองบัญชาการที่เมืองนครพนม เพื่อกวาดต้อนผู้คนมาไวยังฝั่งขวา ชาวอ้อยที่เมืองหลวงปู่แดงจึงถูกกวาดต้อนกลับเข้ามายังฝั่งขวาอีก แต่ที่บริเวณปากน้ำสงครามมีผู้คนกลุ่มอื่นตั้งอยู่ก่อนแล้ว จึงได้เคลื่อนลงไปทางใต้ประมาณ ๒๐ กิโลเมตร ตั้งเป็นเมืองใหม่ที่บ้านท่าอุเทน เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๗ สมเด็จพระนั่ง

^{๑๒๗} สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาคที่ ๔: ว่าด้วยเรื่องเที่ยวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดรและมณฑลร้อยเอ็ด (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์เอก หลวงพิทักษ์พนมเขตร์ (สีห์ จันทรสชา), ๒๕๑๒), ๒๔-๒๕.

^{๑๒๘} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ. ๒๓๙๐) เลขที่ ๒๘, “สำเนาหนังสือเจ้าพระยาบดินทร์ฯ เรื่องตั้งเมืองโพนพิสัย.”

เกล้าฯ ทรงยกบ้านท่าอุเทนขึ้นเป็นเมืองท่าอุเทน และแต่งตั้งท้าวปทุมเจ้าเมืองหลวงปู่เงงที่เข้ามา
สวามิภักดิ์เป็นที่ พระศรีวรวราช เจ้าเมือง^{๑๒๙}

เมืองไชยบุรี ประชากรเป็นไทย้อ เดิมอยู่แถบเมืองคำเกิดคำม่วง ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำ
โขง เมื่อ พ.ศ.๒๓๗๓ ภายหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์ เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้ให้
ราชวงศ์ (แสน) เมืองเขมราฐ ร่วมกับท้าวขัตติยะ กรมการเมืองอุบลราชธานี และท้าวสีลา คุม
ทหารจากเมืองอุบลฯ เขมราฐและยโสธร มาตั้งค่ายที่บริเวณปากน้ำสงครามตรงที่เคยเป็นเมือง
ไชยสิทธิอุตตมบุรีซึ่งเป็นเมืองร้าง เพราะชาวเมืองหนีกองทัพสยามไปอยู่ทางฝั่งซ้าย ราชวงศ์
(แสน) ได้นำกำลังไปเกลี้ยกล่อมผู้คนแถบเมืองคำเกิดคำม่วงให้เข้ามาตั้งถิ่นฐานทดแทน เมื่อ พ.ศ.
๒๓๘๑ ราชวงศ์ (แสน) ได้รับแต่งตั้งเป็นพระไชยราชวงศ์ เจ้าเมือง และได้นามเมืองใหม่ว่า เมือง
ไชยบุรี^{๑๓๐}

เมืองอาขมาต พลเมืองเป็นชาวแขก ถิ่นฐานดั้งเดิมอยู่บริเวณเชิงเขาบรรทัดติดต่อกับ
เขตแดนเวียดนาม ตอนสงครามเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ.๒๓๗๑ เจ้าพระยาสุภาวดี ได้ตั้งหัวหน้ากลุ่ม
แขกชื่อชานบุตรดี เป็นหัวหน้ากองอาขมาตทำหน้าที่เป็นกองลาดตระเวนแถบเขตแดนสยาม-
เวียดนาม และควบคุมชาวแขก ต่อมากลุ่มแขกได้อพยพหนีเวียดนามเข้ามาอยู่ทางฝั่งขวาแม่น้ำ
โขง ประมาณ ๑,๑๗๐ คน อยู่บริเวณบ้านนาลาดควาย เมื่อ พ.ศ.๒๓๘๐ และเมื่อ พ.ศ.๒๓๘๓
สมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงแต่งตั้งชานบุตรดีเป็นหลวงเอกอาสา เจ้าเมือง และยกบ้านนาลาดควาย
เป็นเมืองอาขมาต ต่อมาใน พ.ศ.๒๔๔๙ จึงเปลี่ยนมาเป็นเมืองอาจสามารถ^{๑๓๑}

เมืองเรณูนคร ประชากรเป็นชาวผู้ไท แต่ก่อนนี้อยู่เมืองวัง แต่ตั้งเดิมนั้นอยู่แถบเมือง
แกง เขตเตียนเบียนฟู ในเวียดนามปัจจุบัน ในสมัยพระเจ้าไชยองค์เว้ พ.ศ.๒๒๔๑-๒๒๗๓ ครอบ
เวียงจันทน์ พระศรีวรวราชหัวหน้าชาวผู้ไทมีความดีความชอบช่วยปราบกบฏ จึงพระราชทาน
พระธิดา คือ เจ้านางซ้อฟ้า ต่อมาเมื่อบุตรด้วยพระศรีวรวราช ๔ คน และได้ไปปกครองเมืองตะโปน
(เซโปน) เมืองสบแอด เมืองเชียงค้อ และเมืองวัง ขึ้นตรงต่อเวียงจันทน์ และต่อมากลุ่มชาวผู้ไทนี้ได้
ขยายออกไปตั้งเมืองอีกหลายเมือง เช่น เมืองพิน เมืองนอง เมืองพอง เมืองพลาน โดยปะปน
ผสมผสานกับชาวพื้นเมืองดั้งเดิมอย่าง ฆ่า กลุ่มต่างๆ เมื่อ พ.ศ.๒๓๘๔ หัวหน้าชาวผู้ไทมีท้าวเพชร

^{๑๒๙} สุรจิตต์ จันทรสชา, “ท่าอุเทน, เมือง” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่ม ๕
(กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒), ๑๕๘๖-๑๕๙๐.

^{๑๓๐} สุวิทย์ ธีรศาสตร์, ประวัติศาสตร์อีสาน พ.ศ.๒๓๒๒-๒๔๘๘, ๒๓๑.

^{๑๓๑} ไพฑูรย์ มีกุล, “อาขมาต, เมือง,” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่ม ๑๕
(กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒), ๕๒๑๕-๕๒๑๖.

ท้าวสาย รวบรวมชาวผู้ไทประมาณ ๒,๖๐๐ คน อพยพมาตั้งอยู่ทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงบริเวณบ้าน
บุ่งหวาย (ดงหวาย) ห่างจากตัวเมืองนครพนมลงไปทางใต้ประมาณ ๔๐ กิโลเมตร และต่อมาเมื่อ
พ.ศ.๒๓๘๗ ท้าวสาย ผู้นำองได้รับโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระแก้วโกมลเจ้าเมืองเรณูนคร^{๑๓๒}

เมืองอากาศอำนวย พลเมืองเป็นชาวโย้ย มีภูมิลำเนาเดิมอยู่เมืองหอมท้าว ในแขวง
สะหวันเขต ช่วงเวลาสถานการณ์สงครามเวียดนาม-สยาม พระสุนทรราชวงศา เจ้าเมืองยโสธรและ
เมืองนครพนม ได้ไปเกลี้ยกล่อมท้าวศรีสุราช ท้าวติวชอย และชาวโย้ยประมาณ ๒,๓๐๐ คน (ชาย
ฉกรรจ์ราว ๒๐๐ คน) อพยพเข้ามาตั้งอยู่บริเวณบ้านม่วงริมน้ำยาม สาขาของแม่น้ำสงคราม ห่าง
จากตัวเมืองสกลนครไปทางตะวันตกเฉียงเหนือ ประมาณ ๕๐ กิโลเมตร และห่างจากตัวเมือง
นครพนมไปทางตะวันตก ประมาณ ๙๐ กิโลเมตร การตั้งเมืองมีปัญหาขัดแย้งเหตุเพราะการขึ้น
สังกัดกับเมืองใหญ่ ระหว่างสกลนครกับนครพนม จนถึงเมื่อ พ.ศ.๒๓๙๖ สมเด็จพระจอมเกล้าฯ
จึงทรงแต่งตั้งท้าวศรีสุราชเป็นหลวงพลาตานุกุลเจ้าเมือง ยกบ้านม่วงเป็นเมืองอากาศอำนวย ขึ้นตรง
กับเมืองนครพนม^{๑๓๓}

เมืองกุสุมาลย์มณฑล ประชากรเป็นได้ (กะได้ หรือซ่าได้) ถิ่นฐานเดิมอยู่แถบเมืองวัง
แขวงสะหวันเขต ใกล้ชายแดนเวียดนาม ถูกกวาดต้อนเข้ามาทางฝั่งขวา เมื่อ พ.ศ.๒๓๘๕ เหตุ
เพราะสงครามเวียดนาม-สยาม จำนวนประมาณ ๓,๐๐๐ คน เป็นชายฉกรรจ์ประมาณ ๕๐๐ คน
เข้ามาตั้งอยู่ที่บ้านกุดสะมานในเขตเมืองสกลนคร ห่างจากตัวเมืองไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ
ประมาณ ๔๐ กิโลเมตร เมื่อ พ.ศ.๒๓๘๗ สมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงแต่งตั้งให้เพี้ยเมืองสูงผู้นำชาว
ได้กลุ่มนี้เป็นหลวงอรัญอาสาเจ้าเมืองกุสุมาลย์มณฑล^{๑๓๔}

เมืองโพธิไพศาล ประชากรเป็นชาวได้ หรือซ่าได้ อพยพมาจากเมืองวัง เข้ามาตั้งอยู่
บริเวณบ้านนาโพธิ์ ในเขตเมืองกุสุมาลย์มณฑล ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ แต่ต่อมาเมื่อ พ.ศ.
๒๔๑๕ กลุ่มชาวได้เมืองกุสุมาลย์มณฑลเกิดขัดแย้งวิวาทกันภายใน ท้าวขัติยะหัวหน้ากลุ่มจึง
ร้องขอแยกตัวออกมาขึ้นอยู่กับเมืองสกลนคร สมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ จึงทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง

^{๑๓๒} ถวิล ทองสว่างรัตน์, ประวัติผู้ไทยและชาวผู้ไทยเมืองเรณู (กรุงเทพฯ : พิมพ์เนื่องในงานทำบุญ
รวมญาติของชาวเรณู ครั้งที่ ๓, ๒๕๒๓), ๒๓-๒๔.

^{๑๓๓} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔, จ.ศ.๑๒๑๕ (พ.ศ.๒๓๙๖) เลขที่ ๓๑,
“สารตราถึงเมืองหนองหาร เมืองสกลนคร เมืองชัยบุรี เมืองนครพนม เรื่องตั้งเมืองอากาศอำนวย.”

^{๑๓๔} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ.๑๒๐๖ (พ.ศ.๒๓๘๗) เลขที่ ๓๔,
“สำเนาสารตราเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงอุปฮาดเมืองสกลนคร เรื่องตั้งเมืองกุสุมาน.”

ให้ท้าวขัตติยะเป็นพระไพศาลสิมานุรักษ์เจ้าเมือง ยกบ้านนาโพธิ์เป็นเมืองโพธิ์ไพศาลนิคม ขึ้นกับเมืองสกลนคร^{๑๓๕}

เมืองพรรณานิคม ประชากรเป็นชาวผู้ไท จากเมืองวัง อพยพเคลื่อนย้ายมาทางฝั่งขวา เมื่อ พ.ศ.๒๓๔๔ ตั้งถิ่นฐานชั่วคราวบริเวณบ้านหนองหวายน้อย แล้วต่อมาเจ้าเมืองสกลนครทำเรื่องบอกขอยกบ้านผ้าขาวพันนาขึ้นเป็นเมือง แล้วตั้งหัวหน้าชาวผู้ไทกลุ่มนี้นามท้าวโงกกลาง (ท้าวลี) เป็นเจ้าเมือง ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ท้าวโงกกลางเป็นพระเสนาณรงค์ ยกบ้านผ้าขาวพันนาเป็นเมืองพรรณานิคม เมื่อ พ.ศ.๒๓๔๗^{๑๓๖} ดังปรากฏในสารตราตั้งเมืองพรรณานิคมว่า

...โปรดเกล้าฯ ให้ท้าวโงกกลางเป็นพระเสนาณรงค์ เจ้าเมืองพรรณานิคม ยกบ้านปะขาวพันนาเป็นเมืองพรรณานิคม ให้ท้าวราชวังเป็นอุปฮาด ให้ท้าวนวนเป็นราชวงศ์ ให้เพี้ยผ่านศิริเป็นราชบุตร ผูกส่วยทองคำแก่ตัวเลกเมืองพรรณา เลกละ ๑ สลึง เป็นตัวเลก ๘๘ คน ปีหนึ่งเป็นทองคำ ๒๒ บาท...^{๑๓๗}

อย่างไรก็ตาม พระเสนาณรงค์ไม่ได้ตั้งอยู่บริเวณบ้านผ้าขาว เพราะมีคนเป็นโรคคุดทะราดและกันดารน้ำ จึงย้ายไปตั้งเมืองที่บ้านพังพร้าวหรือพานพร้าวแทน **เมืองวานรนิวาส** ชาวโย้ยจากเมืองสิม เมืองตะโปน^{๑๓๘} ประมาณ ๑,๐๐๐ คน ได้รับการเกลี้ยกล่อมให้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณบ้านกุดลิง ห่างจากตัวเมืองสกลนครไปทางตะวันตกเฉียงเหนือ ประมาณ ๗๐ กิโลเมตร ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ แต่การตั้งเมืองก็มีปัญหาเพราะตามเขตพื้นที่แล้วควรจะขึ้นต่อเมืองสกลนครเพราะใกล้ แต่ชาวโย้ยกลุ่มนี้ต้องการขึ้นตรงต่อพระสุนทรราชวงศา (ท้าวฝ่าย) เจ้าเมืองนครพนมและยโสธร ผู้ไปเกลี้ยกล่อมและเป็นที่ยอมรับถือนับถือของชาวโย้ยกลุ่มต่างๆ แม้ต่อมาด้วยความชราและการถูกฟ้องร้องจนทำให้พระสุนทรราชวงศาต้องพ้นจากตำแหน่งเจ้าเมืองนครพนม เหลือเพียงตำแหน่งเจ้าเมืองยโสธรก็ตาม (พ.ศ. ๒๓๙๗) สมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งจารย์โสมเป็นหลวงประจักษ์รักษาเจ้า

^{๑๓๕} เดิม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๒), ๒๙๖.

^{๑๓๖} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ.๑๒๐๖ (พ.ศ.๒๓๔๗) เลขที่ ๓๔, "สำเนาสารตราเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงอุปฮาดเมืองสกลนคร เรื่องตั้งเมืองพันนา."

^{๑๓๗} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๓๘} เดิม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, ๑๓๕.

เมือง ยกบ้านกุดลิงเป็นเมืองวานรนิวาส ขึ้นกับเมืองยโสธรอยู่ระยะหนึ่ง และเมื่อพระสุนทรราชวงศา (ท้าวฝาย) ถึงแก่กรรม กลุ่มชาวย้ายจึงได้มาขอขึ้นกับเมืองสกลนคร^{๑๓๙}

เมืองสว่างแดนดิน พลเมืองเป็นชาวย้าย อพยพมาจากเมืองตะโปน มาตั้งถิ่นฐานทางฝั่งขวาบริเวณบ้านโพธิ์สว่าง หรือโพธิ์สว่างหาดยาว อยู่ปะปนกับชาวผู้ไท มีท้าวเทพกัลยาเป็นหัวหน้า มีสถานะเป็นตาแสงขึ้นกับเมืองพรรณานิคม ท้าวเทพกัลยาอยากเป็นเจ้าของเช่นผู้นำชาวย้ายที่เมืองวานรนิวาสและเมืองอากาศอำนวย จึงร้องขอพระยาประเทศธานี (คำ) เจ้าเมืองสกลนครให้พาเข้าเฝ้าฯ สมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งท้าวเทพกัลยาให้เป็นพระสิทธิศักดิ์ประสิทธิ์ เจ้าเมือง ยกบ้านโพธิ์สว่างเป็นเมืองสว่างแดนดิน เมื่อ พ.ศ.๒๔๐๖ ขึ้นกับเมืองสกลนคร แต่ต่อมาเมืองสว่างแดนดินได้ย้ายมาตั้งที่บริเวณบ้านเคื่อศรีคันชัยริมน้ำยามแพน เพราะที่เดิมอยู่ใกล้เมืองพรรณานิคมมากเกินไป^{๑๔๐}

เมืองหนองสูง ผู้คนชาวเมืองเป็นชาวผู้ไท แต่เดิมนั้นอยู่แถบเมืองวัง เมืองคำอ้อ จากสถานการณ์สงครามเวียดนาม-สยาม ชาวผู้ไทประมาณ ๑,๖๐๐ คน นำโดยท้าวสีหนาม (สิงห์) เจ้าเมืองคำอ้อ อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานทางฝั่งขวา เมื่อ พ.ศ.๒๓๘๔ โดยตั้งอยู่ที่บริเวณดงบังอี เป็นบ้านหนองสูง เขตเมืองมุกดาหาร สมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงแต่งตั้งท้าวสีหนาม เป็นพระไกรสรราช ยกบ้านหนองสูงขึ้นเป็นเมืองหนองสูง เมื่อ พ.ศ.๒๓๘๗ ขึ้นต่อเมืองมุกดาหาร^{๑๔๑}

เมืองพาลูกากรภูมิ เมืองนี้เกิดจากผู้คน (อาจเป็นชาวผู้ไท) แยกตัวออกมาจากเมืองมุกดาหาร มาตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณบ้านทรายขาว เมื่อ พ.ศ.๒๔๐๘ (ปัจจุบันคือ บ้านพาลูกา ตำบลชะโนด อำเภอห้วยน้ำใหญ่ จังหวัดมุกดาหาร) ตั้งเป็นเมืองเมื่อ พ.ศ.๒๔๐๙ ท้าวทัดหัวหน้ากลุ่มได้รับแต่งตั้งให้เป็น พระอมรฤทธิธาดา เจ้าเมือง ขึ้นต่อเมืองมุกดาหาร^{๑๔๒}

เมืองวาริชภูมิ ผู้คนอพยพมาจากเมืองกะปอง เป็นชาวผู้ไทกะปอง เข้ามาตั้งถิ่นฐานทางฝั่งขวาเมื่อ พ.ศ.๒๓๘๗ มีท้าวราชินิกุลเป็นหัวหน้า โดยมาอาศัยอยู่บริเวณจวนเจ้าเมืองสกลนคร (ใกล้สนามมิ่งเมืองในปัจจุบัน) จนถึงรัชสมัยสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ท้าวราชินิกุลอยากเป็นเจ้าของบ้างจึงพาผู้คนย้ายออกมาทางตะวันตกของเมืองสกลนคร ประมาณ ๖๐ กิโลเมตร

^{๑๓๙} สุรัตน์ วราจศิริรัตน์, ประวัติศาสตร์สกลนคร, ๕๐.

^{๑๔๐} เรื่องเดียวกัน, ๕๑.

^{๑๔๑} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ.๑๒๐๖ (พ.ศ.๒๓๘๗) เลขที่ ๓๓, “ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงเมืองมุกดาหาร เรื่องตั้งเมืองหนองสูงและกรมการ.”

^{๑๔๒} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔, จ.ศ.๑๒๒๙ (พ.ศ.๒๔๑๐) เลขที่ ๒๒, “สารตราถึงเมืองมุกดาหาร แต่งตั้งพระอมรฤทธิธาดา และยกบ้านบังทรายเป็น เมืองพาลูกากรภูมิ.”

ตั้งอยู่ที่บ้านหนองหอย เมื่อ พ.ศ.๒๔๑๖ ต่อมาท้าวสุพรหม บุตรท้าวราชินิกุลได้ไปขอขึ้นกับพระพิทักษ์เขตชั้นท์ เจ้าเมืองหนองหานซึ่งเคยมีกรณีพิพาทเรื่องเขตแดนกับเจ้าเมืองสกลนครหลายครั้ง โดยเจ้าเมืองหนองหานได้ให้ชาวผู้ไทกลุ่มนี้ตั้งอยู่ ณ บ้านปลาเป่าเมืองไพร เมื่อ พ.ศ.๒๔๑๘ คราวเกิดศึกฮ่อ ท้าวสุพรหมได้พาผู้คนไปช่วยปราบฮ่อร่วมกับกองของเจ้าเมืองหนองหาน เมื่อเสร็จศึกจึงโปรดเกล้าฯ ยกบ้านหนองหอย บ้านปลาเป่าขึ้นเป็นเมืองวาริชภูมิ ท้าวสุพรหมเป็นที่พระสุรินทรบริรักษ์เจ้าเมือง ขึ้นตรงกับเมืองหนองหาน เมื่อ พ.ศ.๒๔๒๐ แต่ต่อมามีปัญหาขัดแย้งกันระหว่างเมืองสกลนคร เมืองจำปาชนบท และเมืองวาริชภูมิ เรื่องผู้คนและเขตแดน เมืองวาริชภูมิจึงถูกโอนให้ขึ้นกับเมืองสกลนคร ตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๓๕ เป็นต้นมา^{๑๔๓}

ตารางที่ ๑ การตั้งชุมชนขึ้นเป็นเมือง ชื่อเมือง ปีที่ตั้ง และชื่อเจ้าเมือง

ชุมชนเดิม	ชื่อเมือง	ปีที่แต่งตั้ง	ราชทินนามเจ้าเมือง
บ้านหนองไผ่, บึงค้าย	หนองคาย	๒๓๗๑	พระปฐมเทวภิบาล
บ้านโพนแพง	โพนพิสัย	๒๓๗๓	พระพิไชยสุรเดช
บ้านบึงหม้อ	กุมภวาปี	๒๔๑๕	พระวรฤทธิภาไชย
เมืองมรุกขนคร	นครพนม	๒๓๒๙	พระพนมนครานุรักษ์ ^{๑๔๔}
ปากน้ำสงคราม	ไชยบุรี	๒๓๗๓	พระไชยราชวงษา
บ้านท่าบึงอู	ท่าอุเทน	๒๓๗๓	พระศรีวรวราช
บ้านนาลาดควาย	อาทมาต, อาจสามารถ	๒๓๘๐	หลวงเอกอาษา
บ้านเมืองราม	รามราช	๒๓๘๗	พระอุทัยประเทศ
บ้านดงหวายสายบ่อแก	เรณูนคร, เว	๒๓๘๗	พระแก้วโกมล
บ้านท่าม่วงริมน้ำยาม	อากาศอำนวย	๒๓๙๖	หลวงพลาณุกุล
ปากห้วยบังมุก	มุกดาหาร	๒๓๒๑	พระยาจันทรสุริยวงษ์
บ้านคำชะอี	หนองสูง	๒๓๘๗	พระไกรสรราช
บ้านท่าทราย	พลาการภูมิ	๒๔๐๙	พระอมฤทธิธาดา
หนองหารหลวง, ธาตุเชิงชุม	สกลนคร	๒๓๗๘	พระยาประจันตประเทศธานี

^{๑๔๓} สุวัตร์ วรวงค์รัตน์, ประวัติศาสตร์สกลนคร, ๔๐-๔๒.

^{๑๔๔} ราชทินนามเจ้าเมืองนครพนมว่า “พระพนมนครานุรักษ์” เริ่มใช้เมื่อ พ.ศ.๒๓๙๗ ชื่อเดิมว่า “พระพนมนครานุรักษ์ธิบดี ศรีโคตรบูรหลวง” ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เปลี่ยนเป็น “พระพนมนครานุรักษ์ สิทธิศักดิ์เทพฤยศ ทศบุรีศรีโคตรบูรหลวง” ก่อนหน้านั้นและย้อนไปในสมัยล้านช้างตำแหน่งเจ้าเมืองนครพนม คือ “พระบรมราชา.”

บ้านกุสุมาลย์	กุสุมาลย์มณฑล	๒๓๘๗	พระอริยวงศา
บ้านพังพร้าว	พรรณานิคม	๒๓๘๗	พระเสนาณรงค์
บ้านกุดลิง	วานรนิวาส	๒๔๐๔	หลวงประจักษ์ภูริรักษา
บ้านโพนสว่างหาดยาว	สว่างแดนดิน	๒๔๐๖	พระประสิทธิ์ศักดิ์ประสิทธิ์
บ้านจำปาดง	จำปาชนบท	๒๔๑๐	พระบำรุงนิคมเขต
บ้านนาโพธิ์	โพธิ์โพศานิคม	๒๔๑๕	พระพิศาลสีมานะรักษ์
เมืองหนองหานน้อย	หนองหาน	๒๓๓๐	พระพิทักษ์เขตขันธุ์
บ้านปลาเป่า	วาริชภูมิ	๒๔๑๐, ๒๐	พระสุนทรบุรีรักษ์
เมืองปากเหือง	เชียงคาน	๒๓๗๑ ?	พระอนุพินาศ, พระอนนะพินาศ
บ้านเซไล, ทวายขาว	เลย	๒๓๙๖	หลวงศรีสงคราม
บ้านเดื่อหมากแข้ง	อุดรธานี	๒๔๓๖	พระยาอุดรธานี

ที่มา : ปรับปรุงจาก ธีรชัย บุญมาธรรม, ประวัติศาสตร์สังคมอีสานตอนบน, (มหาสารคาม : วิทยาลัยครูมหาสารคาม, ๒๕๓๙), ๑๔๔-๑๔๖.

จากตารางที่ ๑ จะเห็นได้ว่าการเปลี่ยนชื่อเมืองใหม่เหล่านั้นตามชื่อของชุมชนเดิม และตั้งตำแหน่งยศเจ้าเมืองให้เป็นอย่างธรรมเนียมของราชสำนักสยาม แต่มีหลายเมืองที่เข้าใจ

ความหมายดั้งเดิมในภาษาท้องถิ่นคลาดเคลื่อน อาทิ บ้านกุดลิง^{๑๔๕} กลายเป็น เมืองวานรนิวาส^{๑๔๖} โดยแปลคำ “กุด” ว่าเป็น กุฎิ ที่หมายถึง ที่อยู่ ความจริงแล้วคำว่า กุด ในภาษาท้องถิ่นหมายถึง แม่น้ำสายเก่าที่ลำน้ำเปลี่ยนทางเดินทำให้เกิดเป็นแหล่งน้ำที่ขาดหัวขาดท้าย

ส่วนเมืองใหญ่ที่มีมาก่อนตั้งแต่สมัยอาณาจักรล้านช้างรุ่งเรืองนั้น มักจะให้ใช้ชื่อเดิมที่สืบต่อเนื่องกันต่อมา หรือไม่ก็แปลโดยให้คงความหมายดั้งเดิมไว้ อาทิ เมืองมรุกขนคร หรือเมืองศรีโคตรบูรหลวงเดิม ให้ใช้ชื่อเมืองนครพนมตามในสมัยล้านช้าง กล่าวคือ มีคำ “นคร” นำหน้า

^{๑๔๕} สิทธิพร ณ นครพนม, “๑๓๐ ปี เมือง (จังหวัด) วานรนิวาส,” เทศาภิบาล ๘๗, ๑๒ (ธันวาคม, ๒๕๓๕) : ๗๖-๘๒.

^{๑๔๖} สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ พินัยเกล้าเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ เล่ม ๑๖ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๕), ๓๕๙.

เพราะเป็นเมืองลูกหลวงเดิมของราชสำนักเวียงจันทน์ และใช้คำ “พนม” เนื่องจากมีพระธาตุพนม อยู่ในเขตเมือง^{๑๔๗} เมืองมุกดาหารที่ให้อาศัยตามเดิมแต่สมัยล้านช้างซึ่งมีที่มาจากห้วยบังมุก

นอกจากนี้ยังมีการตั้งหมู่บ้านที่มีทำเลตั้งอยู่ใกล้เคียงกับบริเวณเมืองเก่าดั้งเดิม แล้วเปลี่ยนชื่อหมู่บ้านนั้นให้เป็นคำในภาษาบาลี-สันสกฤต อาทิ บ้านโพนแพง ซึ่งตั้งอยู่ใกล้กับเมืองปากห้วยหลวงเดิม ทางราชสำนักสยามได้ยกให้ขึ้นเป็นเมืองแต่ไม่ได้ใช้ชื่อเมืองปากห้วยหลวง กลับเทียบเคียงชื่อบ้านโพนแพงให้เป็นเมืองโพนพิสัยแทน กรณีที่ใกล้เคียงกันนี้ เช่น ตั้งบ้านปากน้ำสงครามเป็นเมืองไชยบุรี ซึ่งชาวเมืองไชยบุรีเดิมที่อพยพข้ามไปอยู่ทางฝั่งซ้ายแถบเมืองหลวงปู่สิง เมื่ออพยพข้ามกลับเข้ามายังเมืองเดิมในแ่งสกลนครปรากฏว่ามีผู้คนอยู่แล้วจึงพากันย้ายไปตั้งเมืองท่าอุเทนแทน^{๑๔๘} เช่นเดียวกันกับบ้านธาตุเชิงชุมที่ตั้งอยู่บริเวณเมืองเก่าหนองหาน หลวงในสมัยวัฒนธรรมเขมรโบราณหรือเมืองเชียงใหม่หนองหานในสมัยล้านช้าง ได้ตั้งขึ้นเป็นเมืองสกลทวาปีและสกลนครตามลำดับ^{๑๔๙}

การพัฒนาไปสู่ความเป็นเมืองจนได้รับการรับรองสถานภาพจากราชสำนักสยามของชุมชนในแ่งสกลนคร กล่าวได้ว่า มีปัจจัยพื้นฐานมาจากจำนวนประชากรที่มีมากเพียงพอเพื่อทำการผลิตและเป็นแรงงานให้แก่บรรดาเจ้าเมืองกรมการ และเมื่อมีผลผลิตและกำลังคนมากพอ ก็ทำให้ผู้นำชุมชนนั้นๆ มีอำนาจต่อรองกับภายนอกทั้งเมืองใหญ่และราชสำนักสยาม การเป็นเมืองที่สมบูรณ์นั้นต้องได้รับการรับรองจากสยามให้ยกสถานะ “บ้าน” นั้นขึ้นเป็น “เมือง” โดยจะได้รับการตั้งชื่อเมืองให้ใหม่และแต่งตั้งราชทินนามของเจ้าเมืองด้วย^{๑๕๐} ในการนี้ทางราชสำนักจะส่งเครื่องประกอบยศเจ้าเมือง อาทิ หมวก ดาบ ปืนคาบศิลา พานหมากพลู ตามอย่างธรรมเนียมของสยามขึ้นมาให้ในพิธีแต่งตั้งนั้น

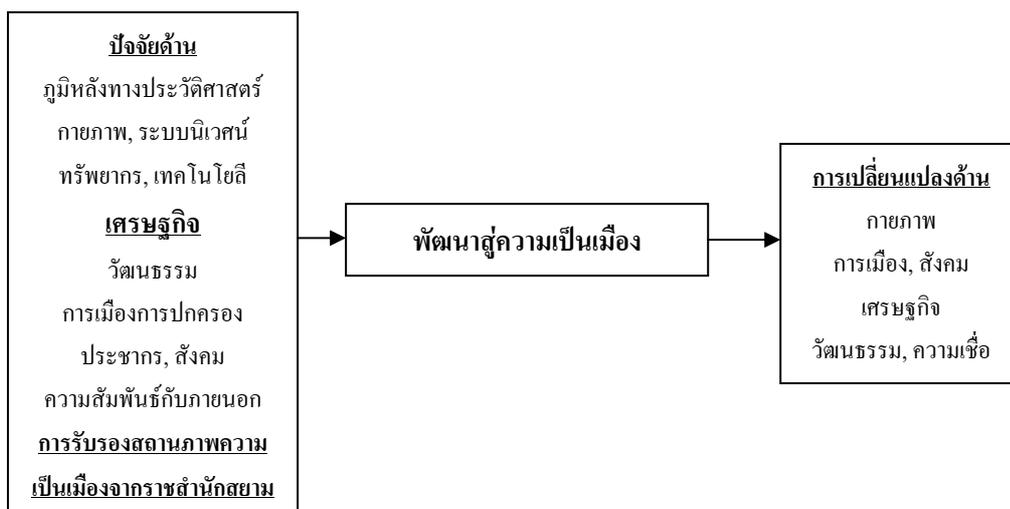
สามารถสรุปกระบวนการพัฒนาไปสู่ความเป็นเมืองของชุมชนในแ่งสกลนคร ช่วงเวลาดังแต่ พ.ศ.๒๓๗๑ เป็นต้นมา ได้ดังนี้

^{๑๔๗} ผู้ว่าราชการและกรมการจังหวัดนครพนม (รวบรวม), “นครพนม,” ใน เรื่องจังหวัดต่างๆ ในประเทศไทย (คณะกรรมการประชาสัมพันธ์และพิมพ์เอกสาร การจัดงานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ พ.ศ.๒๕๐๐), ๑๖.

^{๑๔๘} เรื่องเดียวกัน, ๑๑.

^{๑๔๙} สุรัตน์ วราภรณ์, บรรณารักษ์, ตำนานพงศาวดารเมืองสกลนคร ฉบับพระยาประจันตประเทศธานี (เงินคำ พรหมสาขา ณ สกลนคร) (สกลนคร : สกลนครการพิมพ์, ๒๕๒๓), ๑๑, ๑๖.

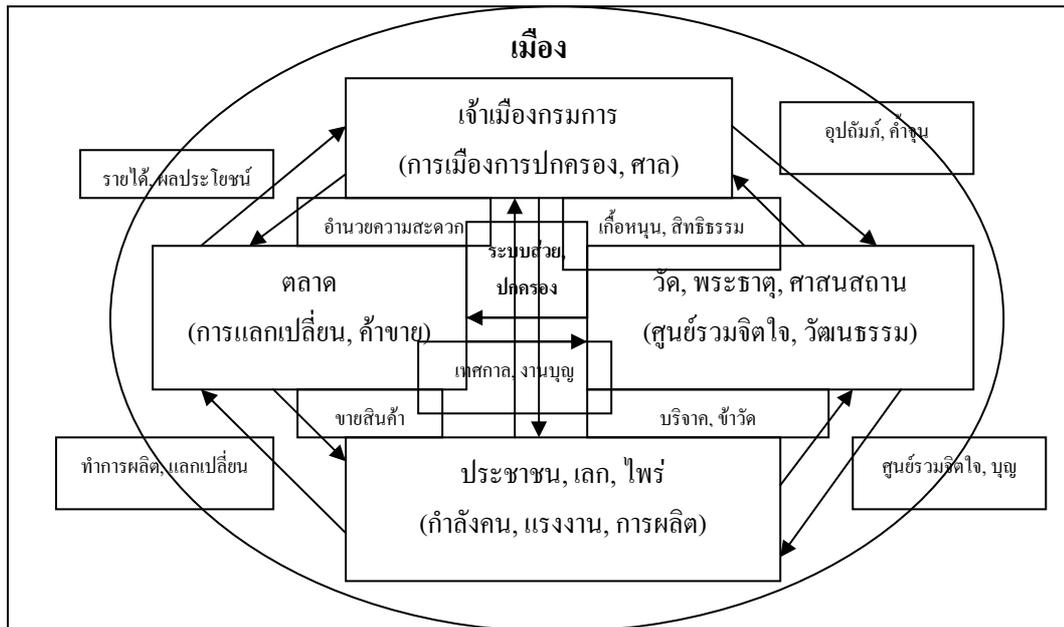
^{๑๕๐} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๔ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, ๒๕๔๗), ๓๖๘-๓๗๓.

ภาพที่ ๕ กระบวนการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองของชุมชนในแอ่งสกลนคร ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๗๑.

เมืองต่างๆ ที่เกิดขึ้นจึงประกอบด้วยศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองการปกครอง โดยมีจวนเจ้าเมืองหรือโฮงหลวง^{๕๑} และเป็นศูนย์กลางของการควบคุมประชาชนด้วย ในเมืองมีตลาดเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจการติดต่อแลกเปลี่ยนและค้าขาย โดยมีกลุ่มชาวจีนเป็นผู้มีบทบาทสำคัญและมีกลุ่มอื่นๆ จากภายนอกที่เดินทางเข้ามาติดต่อด้วย เช่น กลุ่มมุกดาหรือต๋องผู้ ชาวเวียดนามและชาวผู้ไท นอกจากนี้เมืองยังมีศูนย์กลางทางวัฒนธรรมและเป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวเมืองรวมทั้งผู้คนจากที่ต่างๆ กัน คือ มีพระธาตุ เจดีย์ พระพุทธรูปหรือวัดเป็นหลักของเมืองศาสนสถานเหล่านี้เป็นสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจของผู้คนให้อยู่รวมกันได้และยังเป็นสิ่งเชื่อมโยงระหว่างผู้คนที่อยู่ในเมืองกับเขตชนบทรอบนอกและระหว่างเมืองกับเมืองอื่นๆ ได้ด้วย นอกจากนี้ยังส่งผลให้ผู้คนทำการผลิตและนำมาแลกเปลี่ยนหมุนเวียนตามวิถีเศรษฐกิจของชุมชนที่มีวัดเป็นศูนย์กลางนอกเหนือจากการหมุนเวียนตามการแลกเปลี่ยนการค้าในตลาดและการส่งส่วยให้ผู้ปกครองตามระบบส่วย ความสัมพันธ์ของโครงสร้างด้านต่างๆ ของเมืองเป็นดังนี้

^{๕๑} บางที่เรียกว่า หอหลวง หรือ หอสนามหลวง เป็นบ้านเรือนเจ้าเมืองกรมการ ใช้เป็นที่พัก ที่ว่าราชการเมือง และที่ประชุมกรรมการเมืองด้วย เช่น โฮงหลวงของพระศรีวราชน (บุญมาก) เจ้าเมืองท่าอุเทน ที่ยังปรากฏร่องรอยให้เห็นได้ในปัจจุบัน ตั้งอยู่ด้านหน้าของคุ้มวัดโพธิ์ชัย หมู่ที่ ๑ ตำบลท่าอุเทน อำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม

ภาพที่ ๖ ความสัมพันธ์ของโครงสร้างด้านต่างๆ ของเมือง

บทหาวิชาด้วยศิลปะการ สงวนลิขสิทธิ์

การเติบโตและขยายตัวของเมือง

เมืองที่เกิดขึ้นกระจายตัวอยู่ทั่วไปในพื้นที่แอ่งสกลนคร เป็นการกระจายตัวไปตามทำเลที่ตั้งและแหล่งทรัพยากรต่างๆ ได้แก่ เขตลุ่มน้ำสงคราม ที่ราบลุ่มริมฝั่งแม่น้ำโขง เขตลุ่มต่ำหนองหาร ทั้งเขตเทือกเขาภูพานและที่ดอน โดยจะอยู่รายรอบหรือเป็นบริวารของเมืองใหญ่ที่มีความสัมพันธ์กับหัวหน้ากลุ่มเมืองเล็กหรือเป็นผู้นำเกลี้ยกล่อมให้เข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขตเมืองของตน จึงทำให้เมืองในแอ่งสกลนครมีลักษณะเป็นกลุ่มเมืองหรือหลายศูนย์กลาง โดยมีเมืองหลัก เช่น เมืองนครพนม เมืองสกลนคร เมืองมุกดาหาร เมืองหนองหาน และอยู่ภายใต้เมืองศูนย์กลางใหญ่ที่เมืองหนองคายอีกที

กลุ่มเมืองที่เกิดขึ้นมีการขยายตัวและเติบโตภายใต้ความสัมพันธ์กับราชสำนักสยามผ่านทางเมืองหนองคาย ซึ่งเป็นเมืองที่มีบทบาทและความสำคัญโดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านเศรษฐกิจเป็นตลาดหรือชุมทางการค้าที่สามารถเชื่อมโยงภูมิภาคลุ่มน้ำโขงกับลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในศูนย์กลางของรัฐสยามหรือบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเริ่มส่งผลกระทบต่อเมืองในแอ่งสกลนคร การขยายตัวของเศรษฐกิจแบบตลาด

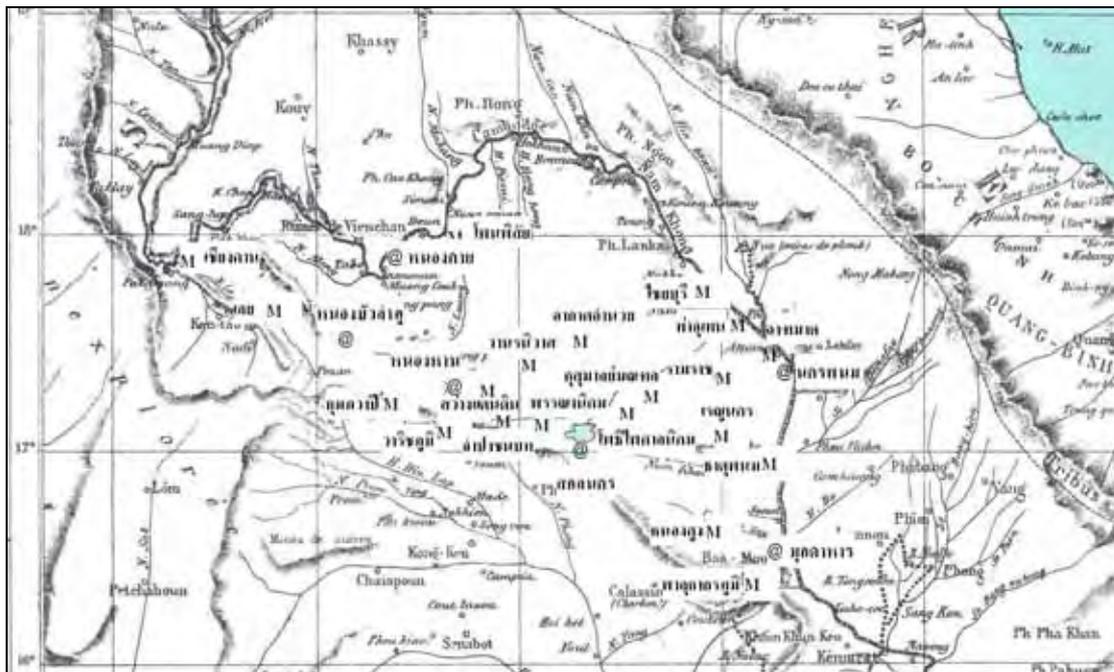
เสรีภายหลังการทำสนธิสัญญาระหว่างรัฐบาลสยามกับอังกฤษเมื่อ พ.ศ.๒๓๙๘^{๕๒} และกับ ประเทศตะวันตกอื่นๆ ตามมา ทำให้ชุมชนเมืองในพื้นที่แอ่งสกลนครและลุ่มแม่น้ำโขงขยายตัว เพราะความต้องการผลผลิตที่มากขึ้นของราชสำนักเพื่อตอบสนององตลาด เป็นสิ่งกระตุ้นให้การผลิต ขยายตัวจึงเพิ่มผลผลิตโดยการขยายพื้นที่ตามแหล่งทรัพยากร และมีความต้องการกำลังคนหรือ แรงงานในการผลิตมากขึ้นด้วย ทำให้มีการขยายตัวของประชากรในแอ่งสกลนครจำนวนมาก^{๕๓} ส่งผลให้ชุมชนเมืองมีผู้คนหนาแน่นขึ้นตามลำดับ นอกจากนี้ความต้องการสินค้าหรือส่วยที่เปลี่ยน จากสิ่งของตามธรรมชาติมาเป็นผลผลิตจากฝีมือแรงงานและการเกษตรกรรมมากขึ้น ทำให้มีการ พัฒนาเทคโนโลยีทางการผลิตโดยเฉพาะการเกษตรกรรมและอุตสาหกรรมในครัวเรือน และการ เปลี่ยนแปลงระบบการควบคุมกำลังคนและการจัดเก็บรายได้ของรัฐบาลสยามในรัชกาล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น เมื่อ พ.ศ.๒๔๑๕ ราชสำนักได้มีสารตราถึงหัวเมือง ลาวฝ่ายตะวันออกให้ยกเลิกธรรมเนียมการตั้งข้าหลวงมาสักเลกตามหัวเมือง และอนุญาตให้ไพร่ เลือกลงอยู่หรือเลือกสังกัดได้ตามใจสมัคร โดยให้หัวเมืองทำสำมะโนครัวส่งลงไปให้ราชสำนักทราบ ^{๕๔} ทำให้ผู้คนสามารถประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจทั้งการผลิตและการแลกเปลี่ยนค้าขาย ได้มากขึ้นซึ่งส่งผลให้เมืองเติบโตขึ้นด้วย

นับตั้งแต่ทศวรรษ ๒๓๙๐ เป็นต้นมาซึ่งมีเมืองเกิดขึ้นจำนวนมากแล้ว เมืองเหล่านั้น ได้ขยายตัวเติบโตตามลำดับ เมืองในแอ่งสกลนครเริ่มมีการเปลี่ยนแปลง มีการขยายตัวของเมือง มีการใช้ที่ดินที่หลากหลายมากขึ้นนอกเหนือจากการเกษตรกรรม เช่น มีเขตการค้า อาคาร บ้านเรือนหนาแน่นขึ้น และมีการตัดถนนมากขึ้นตามการขยายตัวของเมือง โดยเฉพาะเมืองใหญ่ที่เป็นเมืองชุมชนค้าขาย ได้แก่ เมืองหนองคาย เมืองท่าอุเทน เมืองนครพนม ที่สำคัญมีการ เปลี่ยนแปลงมากขึ้นเมื่อเริ่มปฏิรูปการบริหารราชการแผ่นดินในหัวเมืองบริเวณนี้ ทั้งการเมืองการ ปกครอง การควบคุมกำลังคน กฎหมาย และการจัดเก็บรายได้หรือภาษีอากร ส่งผลถึงรายได้ของ เจ้าเมืองกรมการ รายได้เข้าหลวงและการใช้เงินตราในเมืองด้วย

^{๕๒} ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และกัณฐิกา ศรีอุดม (บรรณาธิการ), ราชอาณาจักรและราชรัฐสยาม ๒ (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๗), (๑๒).

^{๕๓} ดูรายละเอียดได้ในบทที่ ๓ หัวข้อการควบคุมกำลังคนและการสักเลก

^{๕๔} ธีรชัย บุญมาธรรม, ประวัติศาสตร์สังคมอีสานตอนบน, ๑๔๗.

ภาพที่ ๗ การกระจายตัวของกลุ่มเมืองที่เกิดขึ้นในพื้นที่แอ่งสกลนคร ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๗๑-๒๔๓๖.

ที่มา : ปรับปรุงจาก Auguste Pavie, *The Pavie Mission-Indochina Papers 1879-1895* ;
Pavie Mission Exploration Work in Laos, Cambodia, Siam, Yunnan and Vietnam

Translated by Walter E. J. Tips, (Bangkok : White Lotus Press, 1992).

พัฒนาการของเมืองทั้ง ๓ ประการนี้ เป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเวลาใกล้เคียงกันหรือพร้อมๆ ภายในพื้นที่แอ่งสกลนคร กล่าวคือ ภายหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์มีการอพยพของผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในระหว่างทศวรรษ พ.ศ. ๒๓๗๐-๒๓๘๐ และมีการรับรองสถานภาพตั้งขึ้นเป็นเมืองซึ่งเมืองส่วนใหญ่เกิดขึ้นจำนวนมากในทศวรรษ พ.ศ. ๒๓๘๐-๒๔๑๐ ในขณะที่เดียวกันเมืองต่างๆ ได้เริ่มขยายตัวเติบโตตั้งแต่ทศวรรษ พ.ศ. ๒๓๙๐ เป็นต้นมา การอพยพของผู้คนและการขอตั้งเมืองยังคงมีอยู่ต่อมาบ้าง จนถึง พ.ศ. ๒๔๒๙ ราชสำนักสยามจึงให้จัดการตั้งเมืองขึ้นใหม่

ภายหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๗๑ เป็นต้นมา เมืองในแอ่งสกลนครก่อตัวอีกครั้งและเกิดชุมชนใหม่ขึ้นจำนวนมากในพื้นที่จากการอพยพทั้งกวาดต้อนและเกลี้ยกล่อมผู้คนจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเข้ามาตั้งถิ่นฐาน ราชสำนักสยามเข้ามาปกครองเมืองในพื้นที่แอ่งสกลนครด้วยการควบคุมกำลังคนและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจทำให้ชุมชนเติบโตขึ้นเป็นเมือง โดยมีพื้นฐานของสภาพพื้นที่ ระบบนิเวศน์ แหล่งทรัพยากร การพัฒนาทางเทคโนโลยี เศรษฐกิจทั้งการ

ผลิตและการติดต่อการค้า รวมถึงโครงสร้างทางสังคมและพื้นฐานทางวัฒนธรรมของท้องถิ่นเป็นปัจจัยสนับสนุน

เมืองในช่วงนี้ยังอยู่ภายใต้สังคมวัฒนธรรมแบบลาล้านช้างซึ่งมีพื้นฐานมาตั้งแต่สมัยอดีต ผู้คนหลากหลายกลุ่มที่เคลื่อนย้ายเข้ามาในพื้นที่นี้มีการรวมตัวกันตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนโดยมีวัดเป็นศูนย์กลางและรวมตัวกันตามกลุ่มชาติพันธุ์ ชุมชนหมู่บ้านที่เกิดขึ้นเป็นหมู่บ้านของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ และส่งผลให้พัฒนาเป็นเมืองตามกลุ่มชาติพันธุ์ด้วย เช่น ผู้ไทเมืองเวณียงคร ย้อเมืองท่าอุเทน และโย้ยเมืองวานรนิวาส เป็นต้น

การตั้งถิ่นฐานเกิดเป็นชุมชน การยกสถานะขึ้นเป็นเมือง และการขยายตัวเติบโตของเมืองในช่วง พ.ศ.๒๓๗๑-๒๔๓๖ เป็นการขยายพื้นที่ทำกินของผู้คน การควบคุมกำลังคนและแหล่งทรัพยากร ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ระหว่างเมืองในพื้นที่กับผู้ปกครองจากราชสำนักสยามในทางการเมืองและเศรษฐกิจภายใต้ระบบส่วยเป็นสำคัญ ตั้งแต่ทศวรรษ พ.ศ. ๒๓๙๐ เป็นต้นมา เมืองในแอ่งสกลนครได้ขยายตัวและเติบโตตามลำดับ จากผลกระทบของเศรษฐกิจแบบตลาดที่เริ่มขยายตัวและมีอิทธิพลต่อเมือง พร้อมกันนั้นเมืองในแอ่งสกลนครก็ได้รับอิทธิพลทางการเมืองการปกครอง สังคม วัฒนธรรมจากสยามมากขึ้นด้วย

ในบทต่อไปจะกล่าวถึงพัฒนาการของเมืองด้านต่างๆ ทั้งการเมืองการปกครอง สังคม เศรษฐกิจและวัฒนธรรม ความเชื่อ ตั้งแต่ พ.ศ.๒๓๗๑ ที่เริ่มก่อตั้งเมืองเป็นต้นมา จนกระทั่งถึง พ.ศ.๒๔๓๖ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่เมืองต่างๆ ในบริเวณนี้เกิดการเปลี่ยนแปลงอีกครั้งหนึ่ง